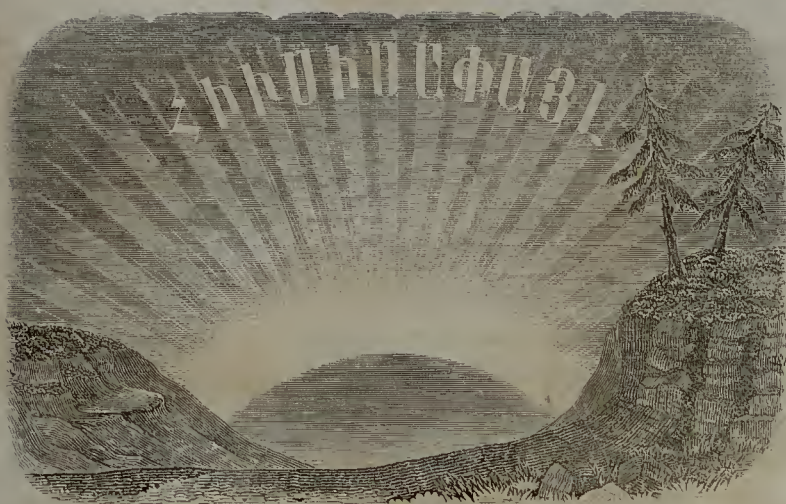

Օ Ր Ա Գ Ի Ր

ԸՆԳՀԱՆՈՒՐ ԱԶԳԱՅԻՆ ԼՈՒՍԱԽՈՐՈՒԹԵԱՆ ԵՒ ԳԼՍՏԻՐԱԿՈՒԹԵԱՆ

1861

ՉՈՐՐՈՐԴ ՏԱՐԵԳՆԱՅԲ.

ԱՄՍԱՏԵՏՐ Ծ.

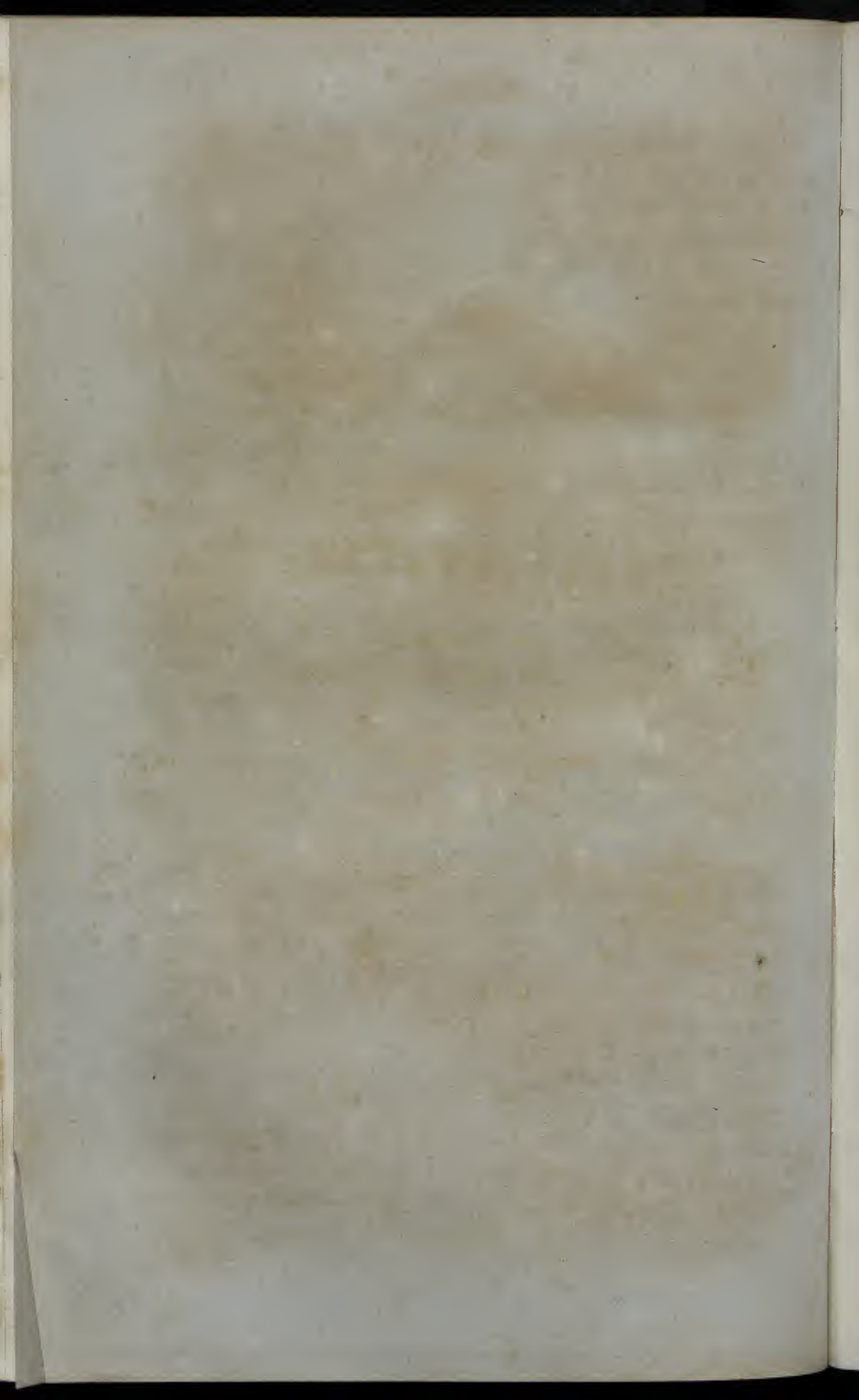
ԲՈՎԱՆԳԱԿՈՒԹԻՒՆ.

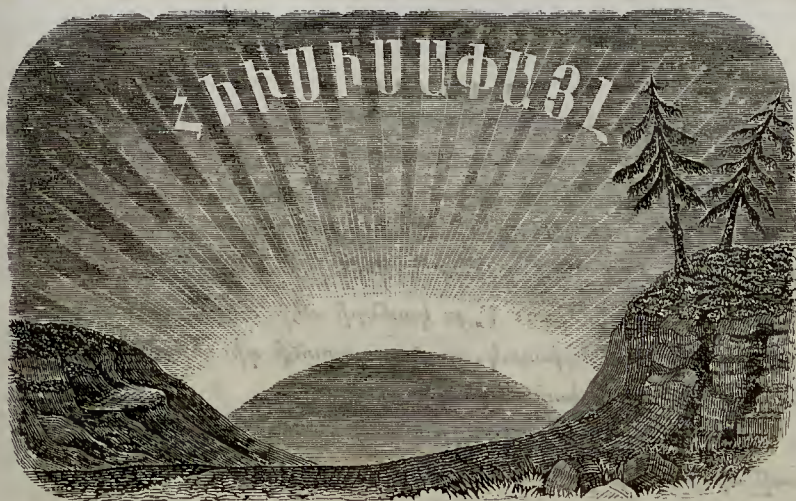
	Երբ
ՏԵՐ ՍԵՐԳԻՍ (Աղգային վիպառանութիւն). Գաբրիէլ Տէր Զովհաննիսեանց :	345—362
ԱՌԱԿ. Տաղաչափութիւն Գ. Բարխուդարեանց :	363—370
ԹԵ ԻՆՉ Ե ԴԱՍՏԻԱՐԱԿՈՒԹԻՒՆԸ (Շարունակութիւն). Ա. Աւետիքեանց :	371—385
ՏԻԵԶԵՐՔԻ ՇԻՆՈՒԱԾՔԸ (Շարունակութիւն). Ս. Նաղարեանց :	386—405
ԱՆՉՐԵՒ. Գաբրիէլ Տէր Զովհաննիսեանց :	406—429
ՅԱԽԵԼՈՒԱԾ Յայտարարութեան մասնաւոր Գիտնական և Գործական Դպրոցի. Ս. Նաղարեանց :	430—431

ՄԱՍԿՎԱ,

ВЪ ТИПОГРАФИИ ЛАЗАРЕВСКАГО ИНСТИТУТА ВОСТОЧНЫХЪ ЯЗЫКОВЪ.

1861.

ՄԱՅԻՍ 1861 ԹՈՒՆԱՆԻ.

ԲԱՆԱՍԻՐԱԿԱՆՔ.

ՏԵՐ ՍԱՐԳԻՍ.

ԱՋԳԱՅԻՆ ՎԵՊԵՍԵՆՈՒԹԻՒՆ.

I.

Դեռ արշալոյսը չէր բացվել: Սարերի կատարքը և զաշտերի տարածութիւնքը դեռ ևս մթութեամբ պատած էին: Առաջինը արդէն մայր էր մտել և աստղերն երկնքի կամարի վերայ այս տեղ ու այն տեղ փայլափայլումէին: Այն մի կրակի նշոյլ չէր երևում տների հերթից, ըստ որում՝ Վարդարուր գիւղի բնակիչները բոլորեքեան քնած էին: Միայն ժամկոչ Ծիտուրը, մի փայտ ձեռին, շներին հաչացնելով դուրս եկաւ քնազլոր իւր տանից և գնաց ուղղակի դէպ ի եկեղեցին: Վարդարուր գիւղը, ճշմարիտն ասած, շատ աղքատ է եկեղեցու պատկանաւոր նիւթերով: Եկեղեցին ոչինչ բանով չէ որոշվում մի հասարակ օթեանից. միայն թէ նորա մէջ կան մի քանի կոտրատած, սրբած և կիտամաշ պատկերներ: Եկեղեցին

շինած է գետնի տակ, պատերը հասարակ քարերից և տանիքն ևս ծածկած է այնպիսի փռած փայտով, որ մի քանի անգամ անձրևի ներգործութիւնից կիսով չափ քանդուել էր: Ակեղեցու մօտ կանգնած էին երկու կարճ սիւն, որոնց վերին ծայրերը կամարակապ միանումէին միմեանց հետ: Այս կամարի մէջ տեղից կախած էր կոչնակ, այսինքն մի տախտակ, որ Հայաստանի զիւղերում գործ է ածվում զանգակի փոխանակ:

Այսպէս ճիտուլ ժամկոչը երբ որ հասաւ եկեղեցին, նախ և յառաջ մի լաւ համբուրեց պատի քարը, յետոյ եկեղեցու սրահի պատուհանից հանելով երկու կեռածայր կարճ փայտեր, սկսաւ թակել վերոյիշեալ տախտակը: Ահա քեզ աւելի ազնիւ և աւելի ձայնաւոր զանգակ փայտաշէն: — Տախտակի ձայնը շնորին, կարծես, ուրիշ կերպ էր թւում, գոքա սկսան աւելի բարձր հաչել: Մի քանի անգամ ժամկոչը հնչեցրեց կոչնակը և ապա եկեղեցու դրանը նստեց, բայց ոչ ոք չեկաւ աղօթելու, չերևեցաւ և քահանան: ճիտուլ վեր կացաւ, իւր փայտը ձեռին, շնորը դէպ ի զանազան կողմ հալածելով, զիւղի փողոցների մէջ և տանիքների վերայ սկսաւ իւր պաշտօնը կատարել, ձայն տալով «օրհնեալ է Աստուած, ժամ հրամայեցէք, օրհնեալ է Աստուած, ժամ հրամայեցէք»: Այսպէս ասելով զիւղի շուրջը առաւ և դալով եկեղեցու մօտ, կրկին սկսաւ թակել կոչնակը: Այս նստեց ու գլուխը դէպ ի գետին կախ արած, մի լաւ որոշտաց և սկսաւ ջած ձայնով երգել:

Առաւօտը կիւրակի էր լուսանում. ժամկոչը նստաւ, վեր կացաւ, բայց դեռ ևս ժողովուրդ չկայ: Այրբ որ բաւական ժամանակ անցաւ, արեւըն ևս փոքր առ փոքր բացուեցաւ, պատաւ կանայքը և ծեր մարդիկը զաւազանի օգնութիւամբ, տնքալով ու քթերի տակին խօսելով, կարծես աղօթելով, եկան եկեղեցին: Ահա ժամից յետոյ տասն հոգի հազել թէ հաւաքուած էր. եկեղեցու բաւնային քահանայի մօտ է, բայց նա չկայ դեռ ևս: Ճերերը և պառանները երբեմն զրոյց էին տալիս և երբեմն ծունր էին դնում եկեղեցու սրահում, իսկ ժամկոչը դիտում կանգնած, քահանայի ճանապարհին էր նայում: Այնքապէս նկատեց, որ հեռուից ահա մի մարդ է գալիս, կրակի անձողակով ձեռին: ճիտուլ իմացաւ, որ քահանան պիտոյ է լինի, գնաց և ալեօրներին իմաց տուեց: Տէր Արդիսը անձողակով ի լուսով դուռը բաց արեց. ամենքը մտան

եկեղեցին, կանթեղները՝ վառեցին և ժամը սկսաւ: Աւետարանը անգիր ղեկեղեցի բոլոր ժամասացութիւնը: Նոցա խորթ թուեցաւ, երբ որ քահանան ժամասացութիւնը կիսից սկսաւ: Ժամը վերջացած, ժողովուրդը հաւաքվեցաւ սրահի մէջ և բացուեցաւ խօսակցութիւն զանազան նիւթերի վերայ: Մինը նոցանից պատմումէր որ նորա մեծ որդին զնացել է որս. միւսը — թէ այն օր անպատճառ հարկահան (եասառու) պիտոյ է գայ զիւղը, ղիվանբէգու համար հաւեր ժողովուրդ, և այլն և այլն. ահա այսպիսի խօսակցութեամբ էին պարապած ամենքը, մինչև Տէր Սարգիսը եկեղեցուց դուրս եկաւ: Քահանան այս միջոցիս կանթեղները հանդարտեց, զրքակալները մի տեղ ժողովեց և գաւազանը ձեռին դուրս եկաւ եկեղեցուց: Ժողովուրդը ոտքի վերայ կանգնեց, ողջոյն տուեց քահանային, որ իւր կողմից նոյնպէս ողջոյն տուեց: Նրբ որ ամենքն ևս նստեցին շարքով, տանուտէր Յարութիւնը ծանր ու բարակ հարցրեց Տէր Սարգսից:

— Տէր տէր ջան, կարծեօք, որ այս օր տօն պիտոյ է լինի:

«Ի՞նչ տօն պիտոյ է լինի, Յարութիւն, հարցրեց քահանան:

— Չեմ իմանում, Տէր տէր ջան, այսօրեան ժամասացութիւնը ուրիշ կերպ թուեցաւ ինձ, միւս սովորական կիւրակիների պէս չէր:

«Արծեօք, այսօր հասարակ կիւրակի է, բայց աւելի լաւ կը լինի տօնացուցին նայել. այս ասելով, Տէր Սարգիսը կրկին մտաւ եկեղեցին:

— Տէր տէրին ինչ ես նեղացնում, տանուտէր, ձայն տուեց գլխի վանկար, — այսօր կիւրակի է ահա, ո՞վ չգիտէ:

«Չայնո կարիր, կոտրած գդալի պէս կրկին մէջ ընկաւ. քեզ քանի անգամ ասել եմ, որ տանուտիրոջ բաների մէջ մի խառնուիր. զնա, կորիւր ղիւղամէջ, կարելի է հարկահան է եկել ղիվանբէգուց:

Գլխի վանկար ծոծրակը քորելով, սուս փուս վեր կացաւ զնաց: —

— Տօնացուցին նայեցի, ոչինչ տօն չկայ, տանուտէր, ասաց քահանան — բայց ինչո՞ւ համար քեզ այդպէս երեւեցաւ: —

«Տէր տէր ջան, ի՞նչ առնեմ, ամէն կիւրակի օր ժամը միշտ սկզբից էիր սկսում, այսինքն յառաջ «չայր մեր» յետոյ «Տէր զե բաղրում» յետոյ «Առաւօտ լուսոյ» և այլն և այլն. բայց այսօր ուղղակի շարականներից սկսար: —

— Դորա համար ես հարցնում, օրհնում. ինչպես չէ, այս օր ես սկզբից սկսայ, բայց որովհետեւ լուսացել էր, ես յետացել էի, այս պատճառով իմ տանս արդէն սկսայ ժամասացութիւնը և մինչև զար շարականներին հասայ:

«Ես զարմացայ, պատասխանեց Յարութիւնը — կարծեցի թէ տօն օր է:

— Չէ, Յարութիւն, այդ զարմանալու բան չէ. մի՞ թէ այս առաջին անգամն է, օրհնում. ես միշտ, երբ յետանումեմ, ճանապարհին ժամ ասելով եմ գալիս:

«Տէր տէր ջան, մի՞ թէ մեղք չէ, եկեղեցուց դուրս ժամ ասել: — Ահ, օրհնում, ի՞նչ մեղքի բան կայ, կարելի է գիւղումը չենք, այլ անտառումը, ուր եկեղեցու հօտ եւ չկայ, ուրեմն ի՞նչ առնենք այն տեղ: Եհ, տանուտէր, այժմեան ժամանակը այդպիսի բաները ընդունումէ: Աշխարհք քանի յառաջ է գնում, այնքան մեծ խելք ու իմաստութիւն է ստանում:

«Ես մեղայ Աստուծոյ, Տէր տէր ջան, դու ինչ ներիր, ես սխալուեցայ. ի՞նչ առնենք, աշխարհական մարդիկ ենք, քահանայական դործերը ի՞նչ մեր խելքի կերակուր են: Այդքան իմաստութիւն մեզ ո՞վ է տուել:

Ապա Յարութիւնը և տէր Սարգիսը լռեցին, իսկ միւս ծերերը մեղմ ձայնով սկսան խօսել:

— Երանի իմանամ, Տանուտէրը ինչո՞ւ է Տէր տէրին նեղութիւն տալիս. այ օրհնածի օրդի, ինչ որ ասումէ, լսիր, քահանայ է, մի՞ թէ կարող է նա սուտ ասել, կամաց ասաց մի ծեր: —

«Այդքան որ հասկացող լինի, այո՛ լաւ է, պատասխանեց միւս ծերը — մարդ դու, վերջդ բարի, ո՛ւմ հետ ես վիճում. եթէ գիր կարդալ իմանայիր գոնէ, դուքը քարը: Աստուած սիրես, տես, ոտերը Տէր տէրի հետ է կամենում պարզել. չէ իմանում, որ ժամանակիս Տէր տէրները իւրեանց զրջով, թղթով ու թանաքով աշխարհս երկնքի տեղ են դնում, երկինքը — աշխարհիս:

— Աշխարհս եւ ասում, եղբայր. ժամանակը միանգամայն փոխվել է, այժմեան քահանաների հետ այլևս խօսել չէ կարելի: Ահա քեզ օրինակ Մոսկովայի քաջալ Սիմոնի տղայ Եփրէմ Մարթոսը. կարծեմ, դու նորան լաւ կ'ճանաչես:

«Ահ, ինչպէս չեմ ճանաչում. անցած տարի նա մեր ջա-

Ջաղացարան էր. յետոյ դուրսանի մաճակալ դարձաւ, երկար մօրուք ունէր, մի աւելորդ անուշակով ևս զիւզամ էին կանչումէին նորան, կամ բուրդ:

— Այո, իսկապէս նա ինքն է, քո ասածն է. դու ի հարկէ լաւ գիտես, որ նա յառաջ ոչինչ չգիտէր, մինչև անգամ եկեղեցու փոքրիկ պատկերազարդ գիրքն ևս կղկզարով էր կարդում:

«Այո, օրհնած, նա եթէ բան գիտացել էր, Ջաղացարան կամ մաճակալ կ'ըստէնար, պատասխանեց միւս ծերը:

— Չէ, բանը այդ չէ, որ նա ոչինչ չգիտէր, այլ թէ Աստուած ինչու է պղպիսիներին իմաստութիւն տալիս: Նա երկու ամիս Տէր տէրի մօտ մի քանի երգեր շարականից, մի քանի աղօթք Թաշտոցից ուսաւ և մօրուքն ևս շալակած գնաց ուղղակի քաղաք: Եւ ի՞նչ ես կարծում, ի՞նչ խորհրդով:—

«Ի՛նչ, ի՞նչ խորհրդով պիտոյ է գնար, եթէ ոչ, ալիւր տանել ծախելու:

— Արդարեւ, դու ևս ճշմարիտ ես ասում, նա ալիւր տարաւ, բայց չկարծես թէ ծախելու. չէ, այլ ընծայ տալու. և ո՞ր է գնում նա: ուղղակի կանդստորը:—

«Ի՛նչ խորհրդով է գնում կանդստորը, եղբայր. նա ի՞նչ գիտէ, որ կամենում է գրագիր դառնալ:

— Ի՛նչ գրագիր, ի՞նչ մրագիր. գնաց թէ չէ, մի ամից յետոյ լսեցինք թէ քահանայ է ձեռնադրուել և քառասունքի մէջ է. գրել էր իւրեանց տունը թէ «փառք Աստուծոյ, ձեռնադրուեցայ, քառասունքի մէջ եմ, ինձ լաւ պատիւ են տալիս, ամէն օր ընտիր ընտիր կերակուրներ եմ ուտում, խնդրեմ իմ համար լաւ մաճաւ պատրաստէր, որ դամ թէ չէ, առաջին պատարագը առնեմ, ապա մի լաւ ճաշ ուտեմ իմ բարեկամներին հետ»:

«Ճշմարիտ ես ասում, վայ ինձ. ահա քեզ զարմանալի բան:

— Այդ ոչինչ է. մեծ բանը դեռ ևս մնում է. նորան կանդրստօյումը քննելու ժամանակին, հարցնում են, թէ ապա շարականի իններորդ ձայնը սխիւր. քեզ ևս ինչպէս յայտնի է, շարականումը իններորդ ձայն չկայ, բոլորը ութ են: Բայց նա մի ոտը յառաջ է դնում, միւսը դէպ ի յետ և ասում է «Օհառադ եմ, իններորդ ձայն չկայ»։ Տես, որպիսի համարձակութիւն է:

«Փառք քեզ, Աստուած, մեռնեմ քո ողորմութեանը, սորա համար են ասում, թէ գրիչ ածողի խելքին խելք հասանել կարող

չէ. ով որ հոգեւորական է դառնում, նորա խնաստութիւնը այնպէս է շատանում, որ սիրտը երկուզլիանի քար է դառնում, այլ ոչ գործակալից է վախում, ոչ յաջորդից և ոչ վարդապետից, բայց աստ տեսնեմ.....

Դեռ ևս այս խօսքերը ծերի բերանումն էին, յանկարծ մի երիտասարդ հեթալով ընկաւ եկեղեցու սրահը և շտապով պատմեց տանուտիրոջը, որ մի հարկահան է եկել և գգել Սանէսին ծնծումէ, և բարկացած, պահանջումէ տանուտէրը: Յարութիւնի երեսի գոյնը թռաւ, նա միանգամայն մոռացաւ և կիրակին և տէր տէրը և ժողովուրդը, և շտապով գնաց գիւղամէջ: —

Բոլոր ժողովուրդը ցրուեցաւ: Տէր Սարգիսը մօրուքը դրժ բացնելով, գաւաղանք պտուտ տալով, գնաց իւր տուն: «Նա փոխեց իւր հանգերձը կամ, լաւ ևս ասել, ինքը փոխվեցաւ, այսինքն վերնադէնսը հանեց, և մնացեալ հանգերձի զրօշակները (փեշերը) հաւաքեց վարաիքի մէջ: Սէր կալաւ մանդաղը, ձիւ վերայ հեծաւ և գնաց անդը, այն օր ձին կերակրելու համար, խոտ հնձելու: Տեղ հասած, կապեց նա ձին արտի ամուր և ինքը խոտից մի լաւ բեռն շինելուց յետոյ, ծառի հովանու տակ հանգստացաւ:

Ե. յն միջոցին, երբ մեր պատուելի քահանան, արձակ օդի մէջ վայելումէր մի անոյշ քուն, յանկարծ դիւղումը պղծական բարձրացաւ: Սի բաւականին տարիքով, մեծատուն կին որ երկու ամիս հիւանդ էր, սաստիկ դժուարացաւ, համարեա մերձ ի մահ: «Նորա որդիքը շուարուած, չգիտէին ինչ առնեն, տունը սղով լցուեցաւ: Իսկոյն մարդ ուղարկեցին քահանայ բերելու, որ հիւանդը հաղորդվի, բայց նորա բաղդից քահանան ծառի տակին քնած է: Ուղարկած մարդը լուր բերեց թէ քահանան ձիով ուրիշ տեղ է գնացել: Հիւանդը զրկեթէ հոգեվարքի մէջ էր: Անձարացած, գիւղի մէջ դէպ ի ամեն կողմ մարդիկ դուրս ուղարկեցին, որոնելու քահանայն, բայց որոնողքը դատարկաձեռն յետ դարձան: Բայց մի երիտասարդ, ձիով տուն գալու ժամանակ, հիւուից ճանաչեց քահանայի սպիտակ ձին. կայծակի նման հասաւ, տեսաւ, որ արժանապատիւ քահանան քաղցր քնի մէջ խորասույց է եղել: Երիտասարդը շատ ձայն տուեց, բայց քնածը չարթնացաւ. վերջապէս բոցայլ յետադարձ գնաց անդին, որտեղ զրոյս ձիւն տեսաւ և գտնեց:

Հարկ եղաւ օրօրել նորան: Վահանան մի կողմից միւս կողմի վերայ շրջվելով, սկսաւ մոռնացնել: Երիտասարդը յառաջ տարաւ իւր օրօրանքը: զարձեալ քահանան միւս կողմի վերայ շրջվելով, ասաց «Արժարիմք ի սատանայէ» բայց զարթեցաւ ոչ:

— Տէր տէր, վեր կաց, Շահնազարեց Ջաւահիրը հոգին տալիս է, ձայնարկեց երիտասարդը: Բայց Տէր Սարգիսը քնի կապարեայ զրկախառնութեան մէջ մին այս կողմը, մին այն կողմը ձգվելով, մրմնջումէր «Տէր, հանի բանտէ զանձն իմ»: «Գուես քահանայ յաւետեան ըստ կարգին Մեկեհեղեկի»: Երկար օրօրվելուց յետոյ վերջապէս զարթեցաւ մեր քահանան և աչքերը տրորելով ասաց:

«Ի՞նչ է, ի՞նչ անցք կայ, ձին թոկը կտրել փախել է:

— Տէր տէր, զարթիր, Շահնազարեց Ջաւահիրը անկրէց եղաւ:

«Ի՞նչ, այ տղայ, բարձր ասա, ասումես ջրաղացը այրվեցաւ:

— Չէ, չէ, Ջաւահիրը մեռնումէ, ասաց երիտասարդը և կռնից վեր քարշեց:

Երկուքն ևս ձի նստած, շտապով հասան գիւղը: Բայց մահա նատուփը եկեղեցումն էր: Մինչև ժամկոչը դտան, մահա նատուփը բերեցին և մինչև քահանան գնաց, հիւանդը արդէն մեռել էր: Ուրդիբը, բարեկամները և գրացիները մեռելի շուրջը պատած, լաց էին լինում: Տէր Սարգիսը սուռն մտանելով, բազմութիւնը հեռացրեց և չհաւատալով, թէ հիւանդը արդէն մեռած էր, կամեցաւ հաղորդել նորան: Եւ ատ աշխատեց, բայց հանգուցելու բերանը չկարողացաւ բանալ: Անձարացած կամեցաւ վերջին հնարը գործ դնել, այն է, հրամայեց մի դրդալ բերել, որի կոթով փոքր ինչ յետ քարշեց աստամները և նշխարի մասը ջրի հետ խառնելով, ածեց բերանը և հանգուցելու գլուխը բարձր բռնեց, որ հեշտութեամբ կուլ գնայ:

«Ի՞նչ ևս ասնում, տէր տէր, ասաց ժամկոչը, — արդէն շատ ժամանակ է, որ մեռել է:

— Չէ, դու ևս չէ մեռել, մարմինը տաք է, յոյս կայ առողջանալու, դու ասա դոցա, որ լաց չլինին, ըստ որում հոգին կ'բարկանայ ու կ'փախչի, նա լացը չէ սիրում: այս ասելով, աւելի ջուր էր ածում հանգուցելու բերանը:

«Այս ի՞նչ է ասում տէր տէրը, ասաց ժամկոչը դէպ ի միւս կողմը — «Հոգին կ'բարկանայ ու կ'փախչի» կարծես, դուրս հոգին թեւաւոր լինի, այնուհետեւ հրաշքներ. թաւահիւր մեւել է, հոգին դեռ կենդանի պէտք է լինի, վայր քեզ, խելք:

— Շատ մի խօսիր, յիմար, բարկութեամբ պատասխանեց Տէր Սարգիսը — կարելի է, հոգու կէսը դեռեւս մարմնի մէջ է: Ամենեքեանքը զարմացած նայումէին քահանայի տրարքի վերայ: Շրջակայ մարդերի արտասուքը սառեցաւ, դէմքերը ընդունեցին ո՛չ տրտմութեան և ո՛չ ուրախութեան յայտնութիւն: Տէր Սարգիսը շատ աշխատեց հրաշագործութիւն առնել, բայց չկարողացաւ: Յոյսը միանգամայն կտրած, սկսաւ ննջեցելու վերայ «Հոգոյն հանգուցեցե՛ք» կարգաւ, որդիները միտթարել և պատուիրեց, որ թաղման պատրաստութիւն տեսանան: Ինքն ևս, ինչպէս յառաջ, հանդերձը վարտիքի մէջ հաւաքած, ժամկոչն հետ խօսելով գնումէր դէպ ի եկեղեցին: —

«Ինչո՞ւ ես տխուր, Օխտու, հարցրեց Տէր Սարգիսը:

— Կնջեցելու որդիները շատ խղճալի են ինձ, տէր տէր ջան:

«Ի՛հ, օրհնուած, ո՞վ է միշտ կենդանի մնացել, որ մեք մնանք. ամենքս ևս մահու որդիք ենք. առակն ասումէ. այս օր կիանք, էգուց մահ:

— Այդ այդպէս է, բայց.....

«Օխտու, դու ժամկոչ ես, լաւ կ'իմանաս, թաւահիւր ընտիր կողոպտւած ունի, թէ չէ. այս մօտերումս նոր հանդերձեղէն չե՞ կարել:

— Ինչպէս չէ, լաւ հագուստներ ունի. բայց ունի թէ չունի, ինձ ի՞նչ:

«Ի՞նչ ես խօսում, այն մարդ. արխաւուղը քեզ կ'տամ կոտջոհ համար: Արքեպիսկոպոսական ղինի ևս ունին, չե՞, ժամահացին կուշտ կ'խմենք. բայց դոքա պիտոյ է արծաթ ևս ունենան:

— Ունին մի քանի մանէթ արծաթ. բայց երբ պիտոյ է թաղենք, հարցրեց Օխտու:

«Այս օր կ'թաղենք, քանի դեռ ևս օր կայ, պատասխանեց քահանան:

— Եթէ այսօր թաղենք, ինձ ոչինչ չեն տալու, կ'ասեն. ղիւշերը մեռելին չեն պահել եկեղեցու մէջ:

«Եթէ այդպէս է, ուրեմն եզուց կ'ընենք, կ'սպասեմք, այսօր սուրբ հայրապետները չեն հրամայել մեռեալ թաղել: — Եւ այդպէս արա՛, տէր տէր ջան, ո՛վ գիտէ, երբ դարձեալ կ'պատահի որ մեռնէր մի մարդ, այդ շատ յուշ կ'լինի:»

«Ս'իսմիտ կացիր, իմ ձեռիս է, ինչպէս կ'ամենամ, այնպէս կը տնօրինեմ: Եւ այդպէս խօսելով, մասնատուփը դրեցին եկեղեցու մէջ և իւրաքանչիւրը գնաց իւր տուն: —

3.

Արովհետեւ մինչև այժմ վնասանութեանս զլիսաւոր հանդիսակատարը Տէր Սարգիսն էր, իսկ երկրորդականը Օխտուլ ժամկոչը, վասնորոյ աւելորդ չեմ համարում փոքր ինչ տեղեկութիւն տալ նոցա մասին: Օխտուլը համարեա թէ երեսուն և հինգ տարեկան մարդ էր, միջակ հասակով: Նորա աչքերը սեաւ և խոր ընկած էին: Էայլ ըստ մեծի մասին արծուի կտուցի նման կեռ քիթ ունի, բայց Օխտուլը բացառութիւն էր այդ կանոնից: Նա կարծունջ էր (քիթը պաճոյ էր) այնպէս, որ քթածակերը ուղղահայեաց էին շրթունքի հետ: Աւերին շուրթը սաստիկ դուրս ընկած, քթի առաջև մի աման էր շինում: Օխտուլը չէր ծխում, բայց սուր փոխանակ քթախոտ էր քարշում: Յուրա եղանակին, երբեմն նա չէր կ'ամենում ձեռները գրպանից հանել և քիթը սրբել, այս միջոցիս նորա քթի մութ և խոր տեղերից սուսնձին հեղուկ նիւթ էր դուրս գալիս սեաւ գոյնով և վերին շրթան վերայ հաւաքւումէր: Եւ որ շունչը սաստկութեամբ դէպ ի փորն էր քարշում, քթածակերը այդ ամանի միջի նիւթից իւրեանց համար պաշար էին վեր կանխում և փոքր ինչ յետոյ, շունչը փորից դուրս գալու միջոցին դարձեալ դէպ ի ամանն էին ուղարկում: Եւ այս գործունեայ մեքենան միշտ շարժողութեան մէջ էր գտնուում: Օխտուլի վերայ կար մի պատառոտուն մուշտակ, որ, կարելի է, կողոպուտ լինէր: Ձեռներն վերայ երկու պատիկ կեղտ կար: Եղունդները երկար, և իւրաքանչիւրի տակ կիսաղեղի պէս սեաւ ցեխի գօտիներ կային: Սե՛՛՛՛՛՛՛՛ մասնների եղունդների վերայ տեղ տեղ տեսանել էին կարմիր արիւնի պուտեր կամ կէտեր, ըստ որում նա ձեռներով միշտ ման էր գալիս մաղեղէն անտառի մէջ և պատահեցրած ոյսք անչնչացնումէր երկու եղունգի միջում: Օխտուլը մինչև այդ

հասարկ իւր կեանքը ժամկոչութեան մէջ էր անցուցել, ըստ որում ծնողքը այդպէս էին աւանդել: Նորա ծնողքը որդիք էին ծնում, բայց նոցանից ոչ մինը չէր հասանում վեց տարեկանի, այլ վաղաժամանակեայ մեռանումէր: Նոցա ծնած էին հինգ որդիք, և հինգն ևս այսպէս դնացել էին աշխարհից: Շատ էին աղաչում Աստուած, շատ տեղեր էին ուխտ գնում, շատ մատաղներ էին մորթում, բայց բոլորը զուր և անօգուտ: Երբ որ Վիտուլը դեռ մօր փորումն էր, և ահա մի գիշեր երազ տեսաւ նորա մայրը այսպէս. Երազի մէջ երևեցաւ նորա աչքի առաջ և մի լայնարձակ դաշտ և ինքը դաշտի ծայրումը, մի փոքրիկ բլրակի վերայ ծուռ դրած աղօթումէր: Եւ ահա դաշտի միւս ծայրից, սև ամպի միջից, դուրս եկաւ սպիտակ ձիաւոր, հրեղէն նիզակը ձեռին, և արշաւումէր դէպ ի բլրակը: Սպիտակ ձիու ոտերից հոդի կտորները զզրվելով բարձրանումէին: Քանի ձիաւորը մօտենումէր բլրակին, այնքան ևս նորա քամակից սև ամպը ծածկումէր բոլոր դաշտը. իսկ երբ հասաւ բլրակի գագաթը, սև ամպը բլրակի վերայ մի շրջանակ կազմեց, որի մէջ տեղ գտանվումէին սպիտակ ձիաւորը և Վիտուլի մայրը: Սեւթոյր ամպը փոքր առ փոքր կարմիր կրակի գոյն ստացաւ, որի ցլմունքը բոցեղէն ճառագայթների նման դէպ ի երկինք էին բարձրանում: Այն բոպէին, Վիտուլի մօր լեզուն կապուեցաւ, տեսանելով այսպիսի տեսարան, և զարհուրելի ձիաւորը իւր առաջ և կանգնած, նիզակն ևս ձեռին: Յանկարծ ասաց ձիաւորը, «Աին դու, վեր կաց, դարձիր դէպ ի տուն. քո աղօթքը Աստուծուն լսելի եղաւ, քեզ որդի կ'ծնուի, որին կ'տանես այս ինչ ուխտատեղի, և այն տեղ մատաղ կ'անես մի ծիտ և մի ուլ. այդպէս է Աստուծոյ սուրբ հրամանը: Արդուդ անուն կը դնես Վիտուլ, և երբ որ վեց տարեկան կ'դառնայ, թող եկեղեցումը ծառայէ մինչև մահը»: Այս ասելուց յետոյ, իսկոյն աներևութաձաւ ձիաւորը, աներևութացաւ և այն շրջապատող ամպը: Երազից երբ որ զարթեց, տեսաւ, որ անկողնի ծածկոյցը վերայից միւս կողմն է ընկել և ձմեռան կէս գիշերի ցրտադին հոլմը փչում է նորա չորս կողմը: Ահա, տես, թէ ի՞նչ դիպումածով էր մեր ժամկոչը ատացել անունս Վիտուլ կամ ի՞նչպէս նա մինչև այդ հասակը ժամկոչ է եղել: Վիտուլը ոչինչ բանի հասկացողութիւն չունէր: Աս կարծումէր, թէ աշխարհս բազկանում է միայն այն երկիրներից որ միայն տեսել է նա: Ասումէր, Աստուած այն խոր-

հրդով է միայն ստեղծել մարդիկը, որ ուտեն, խմեն, քնեն, եկեղեցի գնան և վերջապէս մեռանին: Բնութեամբ շատ հանդարտ էր, եթէ կ'տայիր, կ'առնուր, եթէ չէ, միանգամայն լուռ կ'մնար: Աս ամենեւին վաղուեան օրի համար սովոր չէր մտածել, եթէ մտածէր ևս, այդ լինումէր շատ սակաւ: Աս ժամերը համարումէր, արդեօք ցերեկը շուտով կ'մթնի, կամ մութը շուտով կ'լուսանայ, որ գնայ և ժողովուրդը հրաւիրէ դէպ ի ժամ:

Տէր Սարգսի բնութեանը ամենեւին հակառակ էր Ծիտուլի բնութիւնը: Տէր Սարգիսը կարծումէր, որ բաց ի իւրանից չկայ ոչ մի գիտուն և ոչ մի լուսաւորեալ մարդ: Աորա հոգին աշտոյ էր. քանի դու նորա ցանկութիւնը ճշտութեամբ կատարէիր, այնքան ևս շատ կ'պահանջէր նա. մի խօսքով, աչքածակ մարդ էր: Աս ի բնէ խորամանկ և հնարադէտ էր, բայց մտքի անկրթութիւնը արգելք էր լինում նորա աւելի բարձր և ազնիւ ձգտմանը, և տանումէր նորան դէպ ի խաբեբայութիւն: Աս ցանկանումէր, որ իւր փոքր դատարկ չլինի, մարմինը մերկ չմնայ և իւր ընտանիքը կարօտութենից ազատ ու ապահով լինին, թող ուրիշները սովաւ մահ լինեին, ցաւ չկայ: Տէր Սարգսի կարծիքով, եթէ մի հայր կ'ամենումէր, որ իւր որդիքը լաւ կրթութիւն ստանան և լաւ մարդիկ դառնան, պարտական է միշտ հնազանդութեան և ծառայութեան մէջ պահել նորանց և, եթէ կարելի է, դաւազանը գլխից անպակաս առնել: Տէր Սարգիսը քառասուն և եօթն տարեկան մարդ էր, երկայն հասակով, մեծ քթով և քառանկիւնի մօրուքով: Աորա գգակը ներքեւից նեղանումէր, իսկ վերեւից լայն և տափակ էր: Բայց թող հերիքանայ մեզ այս մանր մունր բաների ծանօթութիւնը և արտաքին բաների նկարագրութիւնը: Այժմ դարձուցանենք խօսքը մեր ճառի գլխաւոր նիւթի, մեր արժանապատիւ Սարգիս քահանայի վերայ և քննենք նորա հոգքը և մտածութիւնքը իւր ամեն պատերի մէջ:

4.

Տէր Սարգիսը փոքր ինչ վաստակած, թեք ընկաւ իւր հին մահճակալի վերայ, երեսը դէպ ի երկինքը, և զանազան ցնորքի մէջ խորատոյզ եղաւ: Աս ինքն իւր մէջ մտածումէր. «Շատ զարմանալի բան է, որ ահա ամբողջ վեց ամիս անց է կացել, բայց մի

հանգուցեալ չեղաւ. երևի, Աստուած գլխիս բարկացել է, կամի, որ զաւակներս սոված կոտորվին: Թէպէտ մկրտութիւն լինումէր, զոր օրինակ արդէն պատահել էին հինգ հատ, բայց դա այնքան շահաւէտ չէ մարդուս. մի փոքր հաց է և մի քանի շահի արծաթ. առանց դորան ևս կարելի է կեանք վարել: Ա՛ն, մի ուրիշ բան է, եթէ ննջեցես, պատահի. դա բաւական մեծ շահաստացութեան աղբիւր է: Ահա, զոր օրինակ, Շահապարեցի Գաւազիւրը մեռաւ, այսօր բաւական օգուտ ունիմ: Ինչքան փոքր ևս լինէին ստանալիքս, այնու ամենայնիւ հինգ մանէթի չափ մուտք ունիմ: Ինչպէս ժամկոչ Օխտուը ասումէր, պիտոյ է, որ Գաւազիւրը, բաց ի վերայի հաղուստներից, նոր կարածն ևս ունենայ: Եթէ նորա մեծ որդին այդ նոր հանդերձքը չթաքցնէ, շատ լին բան կ'լինի: Բայց տարաբաղդութիւնը այն է, որ ժամկոչին ևս արխալուը խոստացայ. այս մի բանումս չարաչար սխալուեցայ: Բայց մի հնարքով կարելի է նորան խաբել. կ'ասեմ, թէ արխալուը տիրացուն պիտի հասանէ, և Երեսուն իմ որդիս է. ուրեմն այլ ի՞նչ հոգալի ցաւ կայ: Բայց դիցուք թէ բոլոր կողմուտը ձեռիս է, միայն դորանով մի մեծ բան դուրս գալու չէր. պիտոյ է ուրիշ օգուտ ևս դուրս քարշել Գաւազիւրի որդու հոգուց: Թաղման վարձ ի՞նչքան պահանջեմ, որ սովորականից փոքր ինչ շատ լինի: Սովորականը մի մանէթ է, բայց ես մի մանէթ յիսուն կոպէկ կ'առնում, իսկ եթէ խեղագարուն, աւելի տան, այն ևս իմ աւելորդ օգուտը թող լինի:

Բայ ի դորանից, խաչահամբոյր ևս պիտոյ է տան, բայց այս տեղ յոյս կայ շատ արծաթ հաւաքելու, ըստ որում հանգուցեալը եկեղեցւոյ ց դուրս բերած, պիտոյ է հանգիստ դնել. այն ժամանակ, ի հարկէ, ինչպէս սովորութիւն կայ, պիտոյ է քահանան մաշտոցը դնէ մեռելի սրտին: Այսպէս ահա յոյս կայ ըստ բաւականին շատ հաւաքել. պատճառ, ոչ թէ միայն Գաւազիւրի որդիքը, աղքկուէքը, այլև բարեկամները, մինչև անգամ զբացիքը պիտոյ է մաշտոցի վերայ արծաթ դնեն: Սորանից աւելի, կարծեմ, որ արծաթի կողմից ուրիշ եկամուտք չունիմ, բայց այս ձևո՛ւտու չէ. մինչև երբ սպասեմ ես, որ լինի մի այլ ննջեցեալ: Այս օրհնուածների ճակատն ևս այնպէս պիլնդ է, որ ինքը մահը վախենումէ մօտենալ դոցա: Ինչպէս պիտոյ է վարվել որ մի քանի շահի աւելի օգուտ հասանէ ինձ: Ա՛ն, զիտեմ, նոր դիւտ հնարեցի. կ'ասեմ, թէ Առաջ-

նորդը հրամայել է ուխտատեղերի եկեղեցիքը նորոգելու համար դրամ ժողովել. այս պատճառով գերեզմաններումը ևս աչքերս կ'փակեմ և մնշտոցը կ'դնեմ մեռելի սրտին, ինչ կամի, թող լինի:

Արծաթի հաշիւը որպէս և իցէ աւարտեցինք. այժմ ուտելիքի վերայ քննութիւն առնենք: Դամարայր, ի հարկէ, պարտական է երեկոյին սաղմոս քաղել հանգուցելու հոգու փրկութեան համար: Այս պատճառով ստանալու է նա մեռելատանից մի լաւ ընթրիք, մի մեծ մում և երկու չափ գինի: Այս ամենը սաղմոս քաղելու համար է. իբր թէ պիտոյ էր ինձ ամբողջ գիշերը նստել և սաղմոս ստել. բայց ի՞նչ հօր որդի եմ. կարծես հայրս շատ կարգացող էր, որ որդին ևս իւր ծնողին արժանի զաւակ լինի: Ինչ հարկաւոր էր զուր և անօգուտ քունս կտրել և սաղմոս ստել: Տղա՛յու թեանս ժամանակին վարժապետիս մօտ միանգամ կարդացել եմ, բաւական է. որքան շատ կարդաս, այնքան ևս համը կ'կրթայ: Եթէ այս օր այն երիտասարդը քունս խախտած չլինէր դաշտումը, կարող էի այս գիշեր մի քանի թերթ կարդալ սաղմոսադրբից, բայց որ նա աւերեց իմ քաղցը քունս, դուրս քէնը հանելով, չէ պիտոյ կարդալ:

Եթէ ժամկոչ Նիսիւնի խօսքին լսած և կամք տուած չլինէի, ննջեցեալը էգուց թաղելու, ապա այսքան օգուտներից ի սպասուկ զնկուէի: Ճշմարիտ է ասած, թէ երբեմն յիմարի խօսքին լսել լաւ է, որ ահա կատարուեցաւ այս օր: Աս գիտեմ, որ այս երեկոյ Նիսիւնի համար ընթրիք և գինի կ'բերեն, ըստ որում նա պիտոյ է մեռելին զգուշանայ եկեղեցու մէջ: Ուրեմն ինչպէս վարվեմ, որ գինու կէսը լինի իմ բաժինս. գիտեմ, ինչպէս կ'վարվեմ. ահա կ'ուղարկեմ իմ մեծ որդիս եկեղեցին, իբրև տիրացու, որպէս թէ նա ևս ունի իրաւունք եկեղեցում մնալու: Սորանից երկու կողմում ինձ օգուտ կայ. առաջին, որ որդուս տան կերած հացը կ'մնայ մեզ. երկրորդ, որ եկեղեցումը կ'ուտէ և չի թողնելու, որ Նիսիւնը միայն յափշտակէ այնքան բարութիւնքը:

Օարմանալի բան. մեր տանն ևս ճաշ եմ ուտում, ուրիշներ ի տանն ևս, բայց ոչ մի տեղ այնպէս համով չէ լինում հացը, ինչպէս մեռելատանը: Չգիտեմ ի՞նչ է սորա պատճառը: Եթէ կեւրակուրքը այդ տեղ լաւ են պատրաստում, մի՞ թէ ուրիշ տեղեր անպիթ են այդ մասին. Եթէ նորանից է, որ մեռելն կարգը կա-

տարումներ, բայց իմ տանս աւետարան ևս կայ. կարճ ասեմ, այդ մի գաղանիք է իմ համար:

Ճշմարիտ, մեզ է, եթէ այն ճաշեց մի քանի անգամ չուտեմ: Ես Ծիտուլին խրատ կը տամ, որ նա ասէ. Զաւահրի մեծ որդուն, թէ Տէրաէրը հանգուցելու սիրոյ համար կամենումէ մի քանի գիշեր կարգով սաղմոս ասել, վասնորոյ ամօթ կ'լինի, եթէ գոնեայ ճաշու սեղան ևս չուղարկէիք քահանային: Այսպիսով կարելի է նոցա տանից բան դուրս քարշել, թէ չէ, ուրիշ ճար չկայ»:

Տէր Սարգիսը ահա այսպիսի մտածումների մէջ էր: Մի և նոյն միջոցին Ծիտուլ ժամկոչն ևս իւր հոգսումն էր. նա լաւ գիտէր, որ Տէր Սարգիսը նորան ոչինչ տալու չէր բոլոր եկամտից. ըստ որում այդ առաջին անգամը չէ:

Արեգակը արդէն թեքուել էր դէպ ի արեւմտեան հորիզոնը: Բոլոր գիւղականքը ժողոված էին հանգուցելու մօտ և ամէն բան պատրաստած, քահանային էին սպասում: Մի քանի ժամից յետոյ Տէր Սարգիսը և մի քանի տիրացուներ հաւաքուեցան այն տեղ և կարգ կատարելուց յետոյ հանգուցեալը բերեցին եկեղեցի: Զաւահրի որդիքը շարքով հետեւումէին և շատ բարձր ձայնով լաց էին լինում: Բայց նորա միջակ որդին, մօր սիրելին, սաստիկ մորմոքվելով արտասովումէր և ստէպ ստէպ կրկնումէր. « վա՛յ մայր ջան, վա՛յ մայրիկ ջան, վա՛յ հոգի ջան, դու երբ էիր մեռել, որ այժմ մեռել ես, ես այնպէս էի կարծում, թէ դու դու ևս սրահի մէջ նստած, ճախարակով թեւ ես մանում»:

Երբ որ մթնացաւ, ննջեցեալը ժամկոչին յանձնեցին, ամենեւեմ քեան դնացին իւրեանց տունները:

5.

Առաւօտուն, արեւաբացին պատարագը սկսուեցաւ: Այն փայտեայ տախտակը, որ զանգակի փոխանակ կախ էր տուած, շատ ծեծկուց ծակուել էր: Պաւարները եկեղեցու մէջ, ինչպէս սովորութիւն է, հանգուցելու շուրջը պատած, կամաց ու բարակ ձայնով լաց էին լինում: Պատարագը երբ որ վերջացաւ, ժամարարը մի յորդորական և մտիթարական ճառ ասաց ժողովուրդի առջև, որոյ պատճէնը աւելորդ չենք համարում դնել այս տեղ:

«Եւ այն Զաւահիրն է, որ մի քանի օր յառաջ, ինքն իւր «տոբով դալիս էր այս սուրբ եկեղեցիս. բայց այսօր անզգայացած, «գրած է դադարի մէջ և չէ կարող շարժուիլ, մինչև դուք չբար- «ձրացնէք: Ամեն մինը ձեզանից, թող մտածէ, որ իւրեան ևս սպա- «սումէ պղծալիսի վերջ: Ինչպէս Կերսէս Խորենացին ասումէ Աս- «տուածաշնչի քսան և եօթներորդ գլխումը, թէ մարդ, եթէ ար- «դար է, մահուան ժամանակը շուտ է մեռանում, ամենեկին չէ «չարարւում ինչպէս մեղաւորը: Երեկ դուք ինքներդ լաւ տեսաք, «որ ի՞նչպէս արդար էր մեր սիրելի քոյր Հանգուցեալ Զաւահիրը «և ինչպէս շուտով մեռաւ, այնպէս, որ վերայ չհասանելով, գդա- «լով կարողացանք հաղորդել: Ուրեմն ամենքդ էլ միաբերան ասա- «ցեք «Աստուած ողորմի ննջեցելու հոգուն»:

Այսպէս վերջացրեց Տէր Սարգիսը իւր ճառը: Իսկոյն ժո- ղովորդի մէջ փնթփնթոց ընկաւ: Մինը ասումէր «Աստուած ողոր- մի». միւսը գովումէր Տէրտէրի սրտաշարժ ճառը. երրորդը զարմա- նումէր նորա քաջ յիշողութեան վերայ, որ Աստուածաշնչի քսան և եօթներորդ գլուխը պահել էր մաքում. և այլն և այլն: —

Պատարադից յետոյ ննջեցեալը տարան թաղելու, ապա գնա- ցին ամենքը հաց ուտելու մեռելատանը: Մեռելի թաղման պատ- մովթիւնը արած, այժմ յետ դառնանք դէպ ի կենդանիքը:

Տէր Սարգիսը հաստ փորը քարշ տալով գնումէր տուն: Գեռ տուն չհասած, նորա ութամեայ աղջիկը վաղելով եկաւ յառաջ և սկսաւ մանկական տնմեղ հարցմունք առաջարկել հօրը:

— Տէր տէր. ինձ ի՞նչ ես բերել ժամից — հարցնումէր Աննան: «Շատ բան եմ բերել, սիրելի աղջիկս, արի գնա՛ք տուն. մայրդ տո՛ւնն է:

— Զէ, գնաց այգին, իմ համար խնձոր բերելու. ինչ որ մայրս կը բերէ ինձ, դորանից ոչինչ տալու չեմ քեզ, Տէր տէր:

«Ինչու չես տալու, Աննա ջան, քո հայրը չեմ:

— Ապա ինչու իմ համար ժամից նշխար չես բերել:

«Ի՞նչու կ'բերեմ, աղջիկս. այս օր պահք (պաս) է:

Տէր Սարգիսը հանգստացաւ իւր մահճի մէջ և ստէպ ստէպ փռումէր բերանից «ամֆ ամֆ» երբ որ զուարճասէր Աննան ծի-

ծաղիկով նորա մօրուքը ձգումէր: Բայց մանկական զուարճալի խաղը երկարատեւ չեղաւ: Մի ձիաւոր, սրահի մօտ «օրհնեալ տէր» ասաց և ձիուց ներքեւ թռաւ: Աննան ցուցական մատը բերանին դրած, աչքերը լայն բաց արած, անթարթ նայումէր եկաւորի վերայ: «Աստուած օրհնեացէ» Մովսէս — պատասխանեց Տէր Սարգիսը: Մովսէսը ձին կապեց սրահումը, խոտ ևս դրեց անասունի առաջը, ասոն եկաւ քահանայի մօտ: —

— Եւ տեղից ես գալիս, Մովսէս — խօսքը յառաջ տարաւ քահանան: —

«Ուղղակի մեր գիւղիցն եմ գալիս. շատ շտապով եկայ ես. այս բոպէիս Տէր Գրիգորն ևս կ'գայ:»

— Տէր Գրիգորը. նա ինչու համար է գալիս:

«Գործակալն է ուղարկել սորան, որ յառաջ քննէ, պատրաստէ բոլոր գործերը. այնուհետեւ կ'գայ ինքը գործակալը:»

— Ո՛վ կ'գայ, գործակալը:

«Այո, գործակալը:»

— Եւ չսեցի, կրկին ասա, տեսանեմ թէ ո՞վ կամի գալ:

«Գործակալը կ'գայ. փոքր ինչ ևս բարկացած է այս մեր գաւառի քահանաների վերայ, որ նորան տեսութիւն չեն գնում:»

— Մովսէս ջան, ասա քո հոգուն մեռնիմ, Կոնստանտինից հրաման, կամ մի ուրիշ տեղեկութիւն չ'ստացել:

«Չգիտեմ, կանդատորից է թէ մանդատորից, միայն սատիկ հրաման է ստացել, բոլոր գաւառը քննութեան տակ ձգելու: Ասումեն, վանքումը ցորենը հասել է, գիւղերիցն ևս չեն ուղարկում. այս պատճառով կանդատորի անդամը բարկացել է և հրաման է գրել նորան, որ ինչքան վանքական ցորեն կայ, բոլորը ուղարկէ: —

— Ուրեմն Տէր Գրիգորը ի՞նչպէս արեց. նա բոլոր վանքական ցորենը կերել էր:»

«Մի քանի մանէթ դրեց գործակալի ձեռքը, խիցն միւս օրին հրամայեց գիւղացիներին, որ նորից տան:»

— Մովսէս ջան, ամեններեց ևս արծաթ է ընդունում, թէ երբեմն Աստուած գլխին սև քար է ձգում:

«Չէ, ամենից չէ ընդունում. երբեմն այնպէս նեղել մէջ է ձգում, որ Աստուած աղատէ: Շատ չար մարդ է, առաջին գործակալը լաւ մարդ էր, պատիւ էր սիրում:»

— **Ա՛հ**, առաջին գործակալին հատը լինելու չէ: Աստուծոյ դառն էր, ի՛նչ ասեմ: Օ՛րս օրինակ, ի՛նչ որ ծիծաղելով կ'դնէիր ձեռքը, կ'ընդունէր, առանց խօսելու, թէ՛ կ'բոլոր վանքական ցորենը կերած լինէիր, բայց ասա.....

«**Ահա՛ Տէր Գրիգորն** ևս գալիս է, ջրի ձորից դուրս բարձրանալով, տեսանում ես Տէր տէրը, կապոյտ ձիու վերայ է:

— **Տեսնումեմ**, դու միայն ինձ ասա, Մովսէս ջան, այդ նոր գործակալի անունը ինչպէ՞ս է: Ասումեն, քաղաքից նոր է եկել և առաջնորդին էլ շատ սիրելի մարդ է:

«**Ինչպէս չէ**. Առաջնորդի աջոյ աչքն է համարեմ:

— **Անունը ինչպէս է:**

«**Անունը Տէր Առաքել է**, վզին էլ մի պսպղուն խաչ կայ:

— **Բայց ասումեն գլխին ևս կամիլաթկա ունի:**

«**Չգիտեմ**, տէր տէր ջան, միայն մէկ տակաո՛րի պէս բան ունի գլխին դրած կարմիր գոյնով:

— **Այո՛, այդ է կամիլաթկան**, նորան կամիլաթկա են ասում, ահա մեր Տէր Գրիգորն ևս այս տեղ:

«**Օրհնեմ, Տէր Սարգիս:**

— **Օրհնեմ, Տէր Գրիգոր:**

«**Է՛ր...** Ինչպէս կ'աս, Տէր Սարգիս, ջիբումդ պաշար ունիս, թէ չէ, նոր գործակալ Տէր Առաքելը գալիս է, զգոյշ կայիր, կաշիդ քերթելու է:

Տէր Սարգսի թուքը սառեցաւ, երեսի գոյնը միանգամայն թուաւ:

— **Դէհ, ինչ կ'ամենայ թող առնէ, Աստուած նորա հետ մէք հնազանդ ենք:**

«**Գու ինձ ասա**, Տէր Սարգիս, սպասելու ժամանակ չէ, մահուան դուռն ենք հասնւ. միայն ցորենը պատրաստի՞ր է, թէ ոչ:

— **Օրհնուած, ո՛ւր է, թէ պատրաստի է**, մի հատ մաղախ ևս չես գտանելու տանս մէջ:

«**Ա՛յ**, քո օրիդ, իմացիր, որ կաշիդ վերադ չէ կարող մնալ:

— **Ուրեմն, ի՛նչ առնեմ, Տէր Գրիգոր ջան**. Եթ սուրբի օղնութիւնը աղաչեմ, քո հոգուն մեռնեմ, դու փորձուած մարդ ես. մանաւանդ, ասումեն, գործակալի ձեռք քսել ես, ասա՛ տեսնեմ, ի՛նչ ճար կայ այս տեղ:

«Այ՛, քահանայ, ուրեմն ամենեւին ցորեն չկայ. վայր... վայր... քեզ մի ճար կայ, թէ կ'օգնէ, այդ կ'օգնէ. ապա թէ ոչ կորած ես: Պործակալը էգուց անպատճառ գալու է, դու ոչխար, հաւ, այծ մորթիր և մի պատուական ճաշ շինիր, քո և իմ հնարագիտութիւնս գործ կ'դնեմ, տեսնենք, կարելի՞ է չար գաղանի սիրտը կակղացնել:

— Հատ լաւ ես ասում, Տէր Պրիզոր ջան, կ'պատրաստեմ և եթէ այնպէս առնես, որ գործակալն աչքումը լաւ երեւիմ, երկեան թաղած ննջեցելու նոր հանդերձքը քեզ կ'ընծայեմ:

«Ուրեմն լաւ, դու գնա եկեղեցին, խտակիր, պատկերները իւրեանց տեղը դիր. եկեղեցական զգեստները իւրեանց տեղ մի խօսքով բոլորը կարգի բեր, յետոյ արի, փոքր ընթրիք ուտենք, սոված եմ. մթնումէ:

Այսպէս բոլորը կատարելուց յետոյ, ընթրիք արեցին ու թեք ընկան քնելու, բայց Տէր Սարգիսը մտածումէր վաղուեան օրի գալոցը: «Եւ շատ աշխատեց քնել, բայց զարհուրելի պատկերներ խռովումէին նորա քունը:

(Հարունակութիւնը միւս տետրակում)

ԳԻՔԻԷԼ ՏԵՐ ԵՐԿՈՆԻՍԵԱՆԵ,

Մոսկովայի Համալսարանի անդերս:

ԱՌԱԿ.

Շատ տարի յառաջ, հին ժամանակը,
 Երբ որ հրաշներով լի էր աշխարհը,
 Իւր ամուսինով և զաւակներով
 Ապրումէր մի մարդ իւր առուտուքով:
 Ուրախ և զուարթ էր նորա կեանքը,
 Պատճառ, միշտ ոսկով լի էր քսակը.
 Բայց յանկարծ բաղդը երեսը դարձրեց,
 Եւ մեր խեղճ մարդը բոլորը կորցրեց.
 Ուրախ կեանք ու գոյք և հարստութիւն,
 Այլ և նոցա հետ քաղցր առողջութիւն:
 Ընկաւ անկողին, ծանր հիւանդացաւ,
 Ոյժ և զօրութիւն նրանից հեռացաւ.
 Չէր կարողանում ոտքի վըայ կանգնել,
 Մինչև որ կինը չըկամէր օգնել.
 Դժբաղդ, տարաբաղդ նորա խեղճ կինը
 Ստիպուեցաւ այժմ պահել իւր տունը,
 Գիշեր ու ցերեկ պիտի աշխատէր,
 Որ իւր որդիքը սովեց ազատէր.
 Ամիս ամսու վըայ այդպէս անց կացաւ,
 Վերջապէս կինը ի սպառ ձանձրացաւ.
 — Ի՞նչ ես վայր ընկել — ասումէր մարդուն,
 — Գլխիս ցաւ դարձել, խլել ես իմ քուն.
 Մինչև երբ պիտի այսպէս չարչարվեմ,
 Կեանքս մաշելով ես քեզ կերակրեմ.
 Վեր կաց, մարդ ես, գնա՛, զլուսդ քարին տուր
 Քո զաւակներին ճարիր կերակուր:

Պատասխան տուեց խեղճ հիւանդ մարդը.

— Բաւական է ինձ իմ դառն վիշտը:

Մինչ դեռ ունէի, երբ բան խնայեցի,

Առողջ լինելուս, երբ ծոյլ մընացի.

Իսկ այժմ աղքատ եմ և մարմնով տրկար,

Խղճս, մի տանջեր դու ինձ անդադար: —

Բայց կենը երկար այլ չհամբերեց,

Եւ հիւանդ մարդը տանից դուրս արեց:

— Գնա՛ ուր կամիս, գլխիցս հեռացիր.

Դու իմ խեղճ անձը խիստ չարչարեցիր.

Թէ և ամբողջ դար ինդրես, աղաչես,

Ընդունելու չեմ, քանի աղքատ ես: —

— Լա՛ւ — ասաց մարդը ձայնով տրամադին,

— Կ'երթամ կը կորչեմ, ո՛վ դու անգութ կին.

Մի փոքր հաց գոնեայ տուր, հետս տանեմ,

Որ ճանապարհին սովից չմեռնեմ: —

Կինը դուրս բերեց, տուեց երկու հաց,

Եւ մեր խեղճ մարդը հեռացաւ գընաց:

Իւր շար բաղդիցը գանգատ առնելով,

Թողեց քաղաքը անհաստատ քայլով:

Ինքն ևս չգիտէր, թէ ո՛ւր էր երթում,

Միայն միշտ յառաջ քայլումէր տրտում:

Նա վաստակեցաւ — մի քարի վերայ

Նստեց սակաւ մի, որ հանգստանայ:

Այս տեղ նկատեց, որ ճանապարհին,

Նրանից ոչ հեռի, ընկած էր գետնին

Մի մազից հիւսած երկայն սև չուան,

Որ նա բարձրացրեց ասելով այս բան.

— Սա ինքն ըստ ինքեան թէպէտ բան չարժէ,

Բայց խեղճիս համար շատ թանկագին է: —

Այս վերջին խօսքով չուանը փաթածեց,

Եւ իբրև թանգ բան ծոցումը պահեց:

Յետոյ սակաւ ինչ հացով և ջրով

Իւր տկար մարմնին նորից ցո՛ւ տալով,

Ղեր առաւ փայտը և հանդարտ քայլով

Սկսաւ շարժվիլ իւր ճանապարհով:

Այդպէս անցաւ նա բաւականին տեղ,

Մինչև որ հասաւ մի աղքատիկ գեղ,

Ուր անցանելով տեսաւ շատ հաւեր, մտնող
 Նոցանից մինը հանդարտ նստած էր մտաւոր
 կուտած աղբի վրայ և ձու էր դրնում, որովհետ
 եւ մեր խեղճ մարդը դրոնց իւր մտքում,
 Որ բռնէ նորան և յետոյ տանէ քանդակարան
 Բանի մի դրամով քաղաքում ծախէ,
 Ահա այս մտքով նա կամաց, կամաց գտնուի
 Ձու դընող հաւին ըզըջ մօտ գնաց, և
 Բայց երբ դէպ ի նա իւր ձեռը ձգեց,
 Յանկարծ Թռաւ հաւը և մի ձու Թողեց,
 Իսկոյն վեր առաւ Թողած ձուն մարդը,
 Դրոնց ծոցի մէջ, օրհնեց իւր բաղդը,
 — Է՛հ, փառք Աստուծոյ — ասաց ինքն իւրեան,
 — Այս մի հաւի ձուն, սա ևս է մի բան,
 Դարձեալ ոտք շարժեց մի կարճ ժամանակ,
 Վերջապէս հասաւ մի փոքր գետակ,
 Որ գուրս էր բլիսում մօտի անտառից,
 Երբեմն մեղմապնաց, երբեմն փրփրալեց,
 Յոգնած, վաստակած մեր մեղաւորը
 Շատ ուրախացաւ, երբ տեսաւ ջուրը,
 Իսկոյն մօտ վազեց, որ պարզ ցուրտ ջրով
 Փոքր ինչ զովանայ, և լողանալով,
 Կրիպքը ափի մօտ, երբ մարդը տեսան,
 Վաղեցին շտապով, գնացին ջուրն ընկան,
 Բայց մի մեծ, հիւանդ, անձոռնի կրիպ,
 Մնաց հանդարտ նստած կանաչ ափի վրայ,
 Մարդը մօտ գնաց, վեր առաւ նորան,
 Եւ իւր ծոցի մէջ տուեց բնակարան,
 Երբ որ լողացաւ, հագաւ շորերը,
 Եւ յետոյ գընաց դէպ ի անտառը,
 Որ շատ հեռի չէր, և մի ժամի մէջ
 Արդէն գնումէր խիտ անտառի մէջ,
 Շատ գնաց թէ ոչ, վերջապէս նստեց
 Մի աղբիւրի մօտ և շատ մտածեց,
 Թէ ինչպէս առնէ, որ իւր խղճայի,
 Անբաղդ դուր Թիւնը ուղղէ մի կերպի,
 Յանկարծ դողաց բոլոր անտառը,
 Թնդաց որոտաց հովիտ ու սարը,

Եւ հանդէպ մի սե ու մութ քայրայրից
 Դուրս եկաւ մի հրէշ, որ հին գարերից
 Բնակումէր այս տեղ և սպանում լաւում,
 Ով պարի մօտով անցնել չէր վախում,
 Տասն և հինգ կանգուն կ'լինէր հասակը,
 Բոցով լի հրնոց ամէն մի աչքը,
 Գլուխը ահագին և երկայն ձեռներ,
 Բոլոր մարմինը մազով ծածկած էր.
 Երկու սուր եղջիւր ցցուած ճակատին,
 Մէջքից դէպ ի ցած նման էր գազանին,
 Ահա, այսպէս հրէշ դուրս եկաւ պարից,
 Եւ խեղճ մարդու վրայ գողաց հեռուից.
 — Այ, շատ բարով քեզ, դու համեղ կտոր,
 Որ ներս կ'ընդունէ իմ պատուական փոր.
 Ահա կը լինի մի ամբողջ ամիս,
 Որ ես չեմ կերել մարդու անոյշ միս: —
 — «Այդ ինչ խօսքեր են, գարշելի գազան,
 Որ դուրս է ժայթքում այդ քո լիրբ բերան.
 Կացիր դու այդ տեղ և ահա կը տեսնես,
 Թէ ուր կը նետեմ մարմնիդ երկու կէս: —
 Ասաց ու անվախ մօտ գրնաց հրէշին,
 Եւ խիստ բարկացած նայեց երեսին.
 — Ոչ որ մինչև այժմ — գողաց գազանը,
 — Չէ համարձակելէլ ասել այդ բանը
 Ինձ, որի ձեռքից դեռ մինչև այսօր
 Ազատ չէ մնացել ոչ մի մեղաւոր.
 Բայց որովհետեւ մեծ մեծ բողոքես,
 Հապա մեր ոյժը փորձենք դու և ես.
 Ե՛կ հետս կռուիր և ով որ յաղթվի,
 Թող նա յաղթողին կերակուր լինի: —
 — Թէպէտ կռուելով ես քեզ կը յաղթեմ
 Եւ մինչև վեղդ գետին կը խրեմ,
 Բայց ևս առաւել հասարակ կերպի
 Կարող եմ յաղթել քեզ, ով գարշելի: —
 — Չեմ փախում խօսքիցդ, ցոյց տուր ինձ շնորհդ
 Եւ նոյն բոպէին կատարիր խօսքդ: —
 — Ի՞նչ ես շատ շտապում — ասաց նրան մարդը,
 — Երեք բան կ'առնեմ, թէ կ'առնես հատը,

Այն ժամանակ ես քեզնից յաղթված եմ,
 Թէ չկարողացար, քեզ մաս մաս կ'առնեմ:
 Եկ, մէք երկուքս մին մին մազ հանենք,
 Որի մազն երկայն չափենք ու տեսնենք
 Եւ ով առաւել երկայն մազ ունի,
 Թող նա մեր միջում յաղթողը լինի:
 Թէ որ կարող ես իմ պէս չոր քարից
 Գոյն դոյն ջուր քամել, դու յաղթել ես ինձ:
 Եւ որի վերայ մեծ միջատ գտանվի,
 Թող նա ջաղջախէ գլուխը միւսի:
 — Լաւ — ասաց հրէշը և մի մազ հանեց,
 Եւ ուրախ ուրախ մարդուն դէմ արեց:
 — Այդ է — ասաց սա, և հանեց ծոցից
 Գլտած չուանը, հիւսած սև մաղից,
 Երկայն չուանը հրէշը երբ տեսաւ,
 Ահից երկու քայլ նա յետ քարշվեցաւ,
 Սակայն շուտ իսկոյն նորից սիրտ առաւ,
 Եւ շատ կատաղած մի քար վեր առաւ,
 Եւ երկու ձեռքով այնպէս պինդ սեղմեց,
 Որ աւազի պէս տրորեց ու փշրեց:
 Մարդն ևս իւր կողմից մի քար բարձրացրեց,
 Եւ հրէշից ծածուկ ծոցիցը հանեց
 Հաւից խլած ձուռն, և այն ինչ սեղմեց,
 Իսկոյն երկու գոյն հիւթ դուրս ծլծլեց:
 — Այդ երկու փորձով — ձայն տուեց հրէշը,
 — Դու ինձ յաղթեցիր, ցոյց տուր ուրիշը:
 Մարդը դուրս հանեց ծոցի կրիան:
 — Ահա միջատս — ասաց — ով գաղան,
 Ցոյց տուր ինձ իսկոյն սրա հատը, տեսնեմ,
 Թէ չէ, յիմար գլուխդ երկու կէս կ'առնեմ:
 Ուր ես փախչում դու, ո՛չ կաց, սիրելի,
 Կաց որ ընդունես մահ սարսափելի:
 Բայց լաւ իմացիր, ուր և դու գնաս,
 Կը հասանէ քեզ իմ ծանր պատուհաս:
 Իրաւ որ հրէշը սաստիկ զարմացած
 Մարդու արարքից, իսկոյն փախաւ դնաց:
 Սա իսկ այդ կամէր: Մարդը մտաւ այրը,
 Անցաւ մի ծայրից մինչև միւս ծայրը,

Տեսաւ լի արկղեր ոսկով, արծաթով, և զ
Անդին ակներով և մարգարիտով.
Աստուծոյ մէջ սիրուն ձիաներ,
Պատրաստ բարձելու նորա հարունս բեր.
Եւ նա ժամանակն ի զուր չկորցրեց,
Գլտած գանձերը ձիերին բարձեց,
Դուրս եկաւ պրից, փառք տուեց Աստուծուն
Եւ պատրաստուեցաւ դռնալ դէպ ի տուն.
Յանկարծ հեռուից տեսաւ հըրէշին,
Վազումէր դէպ պրի մի աղուէս ուսին.
Բայց թող զեռ պատմեմ, թէ ինչ պատճառաւ
Հրէշը միւսանգամ յանկարծ յետ դարձաւ.
Մարդուց փախելով, կարծ միջոցի մէջ,
Հասաւ հեալով մինչ անտառի վերջ,
Ուր մի կաղ աղուէս դէմ եկաւ նորուն,
Եւ ցած զլուխ տալով ասաց նրան այս բան.
— Բարով քեզ, բարով, իշխան ահաւոր.
Դու մեր անտառի հըզոր թագաւոր.
Բայց ի՞նչ եմ տեսնում, կարծեմ, տրտում ես.
Խնդրեմ, քո վիշտը ծառայիդ պատմես,
Գոռեց մի կերպով կարող եմ պէտք գալ,
Եւ այդ քո վշտիդ մի շուտ փախճան տալ.
Հրէշը կարծ կերպով, մի քանի խօսքով,
Պատմեց աղուէսին, թէ ինչ փորձանքով
Ստիպուած է փախել, թողուլ տուն ու տեղ,
Յաղթուած մի մարդուց իւրեանից զօրեղ.
— Այդ ի՞նչ եմ լսում — ասաց, աղուէսը,
— Թոյլ անջօր մարդուց, ի՞նչպէս քո պէտք
Փախչի, վախենայ, թողնէ տունը գնայ.
Ասա, ի՞նչ կ'ասէ ով այդ իմանայ.
Հաւատացիր, տէր, նա քեզ խաբել է,
Իւր հնարներով աչքդ կապել է.
Ե՛կ դու ինձ յիր, վեր կաց, յետ դարձիր.
Ձեռքդ ընկած որսը ի զուր մի կորցնիր.
Քանի դու չես չէ, չուտ արա զընանք,
Գլտեմ, պատուական ընթրիք կ'ունենանք.
Հատ ցանկանումեմ մարդու միս ու տեղ.
Պատճառ այս ոտս մարդիկ են կոտորել.

Աղուէսի խօսքին հրէշը լսելով,
 Իսկոյն վեր կացաւ և ըշտապ քայլով
 Վազեց դէպ ի այր, բայց ճանապարհին
 Աղուէսն յետ մընաց և խնդրեց հրէշին,
 Որ յետ չթողու իւր կաղ ընկերին,
 Շատ ծանր բեռն է, շալակիր ուսին:
 Այդպէս շալակած (ինչպէս փոքր յառաջ
 Արդէն ասացի) մեր հրէշը քաջ քաջ
 Եւ արագաքայլ դէպ այր էր վազում,
 Ուր մարդը կանգնած նորան էր սպասում:
 Եւ մի րոպէում իւր կտրուկ խելքով
 Արդէն որոշեց, թէ ինչ չընաբքով
 Այս երկրորդ անգամ ազատվի հրէշից,
 Եւ այս պատճառով կանչեց հեռուից
 — Ո՛վ դու անախտան, աղուէս գարշելի,
 Այսօր իմ ձեռքով մահ քեզ կը հասնի:
 Հաւատնումս երբ որ ես քեզ բռնեցի,
 Այն պայմանով միայն կեանքդ խնայեցի,
 Որ դու իմ համար երկու հրէշ բերես:
 Եւ դու խոստացար: Այժմ, սևերես,
 Այսքան սպասեցի, մի համ ես բերում:
 Դա և առանց քեզ ինձ է պատկանում:—
 Հրէշը երբ լըսեց մարդու խօսքերը,
 Փուշ փուշ բարձրացան նորա մազերը:
 — Խորամանկ աղուէս — որոտաց — մեռիր,
 Դու այն խորհրդով տեղս ինձ բերեցիր,
 Որ երկրորդ անգամ սորա ձեռք մատնես,
 Որից միանգամ հազիւ պրծայ ես:—
 Ասաց ու բռնեց աղուէսի ոտից
 Եւ սաստիկ ուժով նետեց իւրեանից:
 Իսկ ինքը փախաւ: Մարդը ազատուեց,
 Ընկաւ ծնկան վրայ, Աստծուն փառք տուեց:
 Յետոյ վեր կացաւ այնպէս առողջ, զուարթ,
 Կարծես թէ երբէք չէր ցաւել մի մատ:
 Բեռնած ձիաները զըտած գանձերով
 Մի տեղ ժողովեց և ուրախ սրտով
 Հեծաւ ձիու վրայ և կամաց կամաց
 Ձիանքը քշեց, դէպ ի տուն գնաց:

Արդէն պատեղ էր սև վարագորը
 Ննջող երկրի վրայ խաւար գիշերը.
 Երբ որ հասաւ տուն մեր տղամարդը,
 Ծեծեց տան դուռը և կանչեց կինը.
 — Ո՞վ ես, լսուեցաւ զըրան հետեից.
 — Ես եմ, բաց դուռը — կանչեց նա դրսից,
 — Բաց արա կին իմ, մեղք են ձիւները.
 Բաց, որ ցած բերեմ ոսկու բեռները,
 Ոսկու անունը երբ կինը լսեց,
 Բաց արեց դուռը, մարդու վրայ վազեց,
 Փաթաթեց նորան իւր կոնքերի մէջ,
 Եւ համբոյրներին չէր երևում վերջ,
 Մարդը տուն տարաւ բերած գանձերը,
 Լցրեց նոցանով իւր սենեակները.
 Եւ այնուհետեւ շատ շատ տարիներ
 Բաղդ և խնդու թիւն տնում պակաս չէր.

Գ. Բարի-դարեանց.

~*~*~*~

ԹԵ ԻՆՉ Է ՓԵՍՏԻԱՐԱՊՈՒԹԻՒՆԸ:

(Շարունակութիւն.)

Եթէ մեր ուշադրութիւնը բեւեռնը իմացական կերպարանութեան Ակղբի և Վ խիճանի վերայ — ամենամեծ անաղատութիւն և կախումն ամենայն արտաքին տպաւորութեանից և ամենամեծ ազատութիւն, օրհնադրական իշխանութիւն արտաքին և ներքին աշխարհի վերայ — այնուհետեւ երևում են իսկոյն երեք աստիճանք որ համեմատ են երեխայական հասակին, մանկական հասակին և պատանեկական հասակին: Առաջին աստիճանը այն է, ուր մարդս դեռ ևս բոլորովին գտնալուծէ արտաքին աշխարհի և զգայական հրապոյրների իշխանական ազդեցութեան տակ, ուրիմն նորա գաղափարելը, ցանկանալը և իմանալը այս միջոցիս տակաւին զգայական է առաւելապէս: Վարդափարող կարողութիւնը յայտնում է իւր ներգործութիւնը, կերպաւորելով հայեցութիւնք (հայեցողական կարողութիւն) և վերստին դուրս ածելով և զուգադրելով նորանց (երևակայական զօրութիւն): Ինչ որ չէ ընկնում երեխայի զգայարանների տակ, այն ևս այս միջոցին կամ ամենեւին չեղածի պէս է նորա համար, կամ թէ զգալի կերպարանքով (պատմութեան, առակի ձևով) միայն փոքր ի շատէ մօտենալի: Ախորժի և անախորժի իմացութիւնը զլիաւորապէս որոշում է նա դարձեալ զգալի տպաւորութեամբք, ուրիմն առաւելապէս մարմնաբար (զգալի կերպով) • ախորժը կամ անախորժն է, որ երեխայի մէջ յառաջացնում է ցաւի կամ ուրախութեան իմացութիւնը: Վմանապէս նորա ցանկութիւնքը զլիաւորապէս ուղղած են զգալի բաների և գործականութենների վերայ: Ինչ որ նորա զգայականութեանը

ախորժ է, նա կամի ունենալ կամ թէ լցուցանել. ինչ որ նորա զգալն հաճոյքին ընդդէմ է, դորանից փախչումէ նա, դորան աւտումէ նա:

Այնու ամենայնիւ մեք կամք չունինք ուրանալու — վասն զի մի մեծակշիռ բան է մանաւանդ որ ճանաչվի և խոստովանվի — թէ երեխայի մէջ այս միջոցումն գտանվումեն և այլ ձգտողութիւնք և զրգողութիւնք, որ չեն լոկ զգալի տեսակից և այնու ամենայնիւ մեծապէս գործակից են հոգեղէն կեանքի կերպարանագործութեանը և ուղղութեանը: Սոցա կարգումն է Աէրը դէպ ի ծնողքը և դէպ ի այլ մարդիկ որոնցից երեխան ստանումէ բարեբարութիւնք. թէպէտ այդ սէրը սկզբումը նոյնպէս զգայական (չնչական) է, բայց նորա մէջ շուտով յայտնվումէ և մի աւելի վերին շարժառիթ որ երեխային կարողութիւն է տալիս մինչև իւր կեանքը զոհել նոցա համար, որ սիրումէ նա: Աս է մի ներքին կեանքի ճառագայթ, որ ծանուցանումէ մարդկային հոգու գերագոյն տոհմականութիւնը: Դա իսկ պարունակումէ իւր մէջ սրտի համար այն գերերկրային լոյսը և պողպատործող ջերմութիւնը, ուրեմն և անկշռելի յարդունի զաստիարակութեան հանդէսի մէջ: Մի այլ աւելի վերին շարժարան երևումէ *խղճութեան* մէջ, որ նոյնպէս զարթնումէ առաջին հասակումը. պատճառ, դա չէ մի շինովի, մի յարմարեցուցած և ներս բերած բան, այլ նոյնպէս մի հարկաւոր ծնունդ մարդուն սեփական եղած հոգեղէն կարողութիւնների: Խղճմունքը է մի աւկամայ, անմիջական զգացողութիւն թէ մի ձգտողութիւն, մի ցանկութիւն, մի գործ համեմատ կամ անհամեմատ էր այն բանին որ մեք յառաջուց ճանաչած էինք որպէս համաձայն մի բնական օրէնքի, մեր իմացական բնութեանը և այդ պատճառով համարած էինք բարի և դովանի: Աւրեմն դա է այն ներքին ազդարարութիւնը որ այն մարդուն որ արդարութիւն է գործել, հասկացնումէ թէ դա ինքն իւր հետ միաբան էր, բայց նորան որ անարդարութիւն է գործել, ասումէ թէ, ինքը իւր հետ թշնամական երկպառակութեան մէջ էր: Խղճմունքի առաջին բողբոջքը կամ ձայնարկութիւնքը, ինչպէս ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, համեմատ են տակաւին երեխայի ներքին անկնքնիշխանութեանը. նորա սրտի մէջ դեռ ևս պայծառացած չէ ներհակութիւնը արդարութեան և անարդարութեան մէջ: Ծնողների և միւսերի զատողութիւնը է նորա համար օրէնք. նորան դեռ ևս անհանդատացնում չէ երկպա-

ուսկութիւնը իւր ինքեան հետ, բայց այժմ զգալի է նորան երկպառակութիւնը իւր առաջնորդների և օրինակների հետ. նորա բարոյական ծանրակէտը դրած է դեռ ևս նորանից զուրս: Ճնողքը կն նորա նախապետը, որոնց սրաշտօնը յետոյ կատարումէ խրդմանքը որպէս մի անտեսանելի դատաւորի ձայն: Ակամայ անմիջական ազդարարութիւնը թէ նա իւր ընթացքով հակառակ էր գտանվում ծնողների կամքին ու հրամանին, տանջումէ նորա խիղճը. բայց և այս տեղ արտաքինը առ սակաւ սակաւ տանումէ դէպ ի ներքինը. ծնողական կամքի տեղը բռնումէ յետոյ երեխայի մէջ ննջած, իւր արտաքին ձայնով զարթեցրած օրէնքը, և երբ որ զուրս էր հանդիսացել ինքնադիտակցութիւնը, այնուհետեւ երեխան օրէ օր աւելի սրայծառապէս հասկանումէ, որ նա իւր ներքին բարոյական զգացողութիւնը խախտելով, մի անհաշտելի, թշուառ երկպառակութեան մէջ է ընկնելու ոչ թէ իւր մինչև այժմ եղած արտաքին առաջնորդների հետ, այլև իւր ինքեան հետ, իւր դէպ ի աստուածանմանութիւն կոչված գոյութեան հետ: Բացայայտ է ահա, թէ ի՞նչպէս մեծակշիռ բան պիտոյ է լինէր դաստիարակութեան մէջ, ամրապնդել և ուղղութեամբ առաջնորդել այս (բարոյական) զգացողութիւնը արդարութեան, որովհետև դա նոյն միջոցին ամփոփումէ իւր մէջ ամենայն մարդու համար ահա միակ հաւաստի, անմիջական վերանորոգութիւնը ներդաշնակութեան որ կայ ի մէջ առաքինութեան և երջանկութեան:

Երբեք սակայն, պատշաճելով մանկական հասակին (որ սկսումէ մտեօթնամեայ հասակից, առ սակաւ սակաւ քերումէ վերայից այն կապանքը որ արտաքին տալաւորութիւնքը դրած էին երեխայի վերայ և նորա օրէ օր զօրացող խնացական զօրութիւնը ասես թէ հաւաստարկչիւ է կացուցանում արտաքին աշխարհի հետ: Ուրեմն դա է զարթեցող խելացութեան աստիճանը, որ զգայական տալաւորութենների արտաքին կարողութեանը ընդգլխանդրումէ ըմբռնողութեան և կարգադրութեան ներքին աշխարհը: Արտաքին աշխարհը է այն նիւթը որից մանուկը օրէ օր իւր յատուկ աշխատութեամբ կերպաւորումէ իւր սևիական ըմբռնողութենների աշխարհը: Նա թէպէտ տարվումէ և մղվումէ զգայական տալաւորութենների ստատիկ հոսանքից, բայց այլևս չէ հետևում այդ քարշողութեանը ստրկաբար, այլ առ փոքր փոքր որպէս մի վարժ լողացող, որին ալեքները պիտի սպասաւորէին որպէս կամուրջ, իւր ընտրած

նպատակին հասանելու համար: Ուրեմն ըմբռնողութիւնն է, որ այս միջոցիս կացուցանումէ գլխաւոր շարժարանը իմացական կերպարանագործութեան: Ղորանով աճումէ և զօրանումէ գաղափարողութեան գործականութիւնը, զօրանով նոյնպէս յառաջ է խաղում կամքի գործականութիւնը դէպ ի խոհեմ և խելացի կամաւորութիւնը (ընտրութեան որոշումը):

Երբեք «սփռնը» (պատանեկութեան հասակ սկսեալ տասն և հինգերորդ տարուց) ընդհանրացնումէ ըմբռնողութիւնը, տալիս է ամենայն տեղ քննել օրինապատշաճը և ճանաչել օրէնքը, այսինքն, նա է աստիճանը բանաւոր ճանաչողութեան (բանականութեան): Ղորանով տալիս է մարդուն կարողութիւն բանականորէն կամենալու: Մարդս բարձրանումէ դէպ ի մի կացարանի կէտ, որ տեղից իւր իշխանութիւնը ազատութեամբ տարածումէ արտաքին աշխարհի վերայ: Այս բանը լինումէ կէս մի գաղափարի միջնորդութեամբ (իմացական ըմբռնողութեամբ), կէս մի գաղափարական պատկերի միջնորդութեամբ (իմացական պատկերով): Առաջինի հիմքը է իմացականութեան կարողութիւնը որ խելամուտ է լինում յայտնութենների արմատական ընդհանուր օրէնքին, երկրորդի հիմքն է երեակայութեան կարողութիւնը, այսինքն նկարագրութիւնը ընդհանուր իմացական ըմբռնողութենների մի հայելի պատկերի մէջ: Այս պատճառով, այս աստիճանը է միջոցը իմացականութեան և երեակայութեան: Պատանին առաջարկումէ իւրեան խնդիրներ բոլոր բաների վերջին պատճառների մասին, հարցասիրելով դոցա յառաջագայութեան աղբիւրը, դոցա ուղղութիւնը, դոցա խորհուրդը, և աշխատումէ այդ խնդիրները բացատրել կամ բանաւոր եզրակացութեամբ կամ թէ գաղափարական պատկերներով հայելի կացուցանել: Բանաւոր եզրակացութիւնը յառաջացնումէ սրտի խոստովանութիւն, գաղափարական պատկերը անմիջական հեշտութիւն, ուրեմն հաճութիւն: Առաջինը տալիս է կամքին օրինակ, թէ ինչպէս պէտք էր հասանել նպատակին, իսկ յետինը ցուցանումէ նորան անմիջապէս նոյն իսկ նպատակը: Ուրեմն զարմանալի չէ, որ գաղափարական պատկերը (իդէալը) ողեւումէ և իսկոյն բորբոքումէ դէպ ի դործ, մինչ գաղափարը (իդէան) ինքն ըստ ինքեան թողումէ մարդս սառն և ուսուցանումէ միայն թէ ինչպէս էր ճշմարտութիւնը, այսինքն մի մտաւոր նկարագրի համաձայնութիւնը ընդհանուր, մտածող ենթակայի էութեան

մէջ հիմնած, մտածութեան օրէնքի հետ: Չաղախարական պատկերը է ճարտարութեան սնուցիչ մայրը. սորա համար, այս հասակի և կերպարանագործութեան աստիճանը է առաւելագէտ ճարտարութեան հասակը, այսինքն այն աստիճանը ուր մարդս ունի ամենամեծ ընդունակութիւն և ոգեւորութիւն՝ ճարտարասիրութեան և ճարտարաստեղծութեան մասին, որ երևում է մանաւանդ բանաստեղծութեան մէջ:

Այս բոլոր աստիճանացոյց նշանները իմացական կերպարանագործութեան, համեմատ յառաջուց ցոյց տուած լծակցութեանը մարմնի և հոգու մէջ, գտանումն իւրեանց պատշաճաւոր փոփոխութիւնքը և երկապի մարմնաւոր կերպարանագործութեան մէջ:

Առաջին աստիճանի յատկացուցիչ նշանը երևում է երեխայի անսովոր ճոխ աճեցումէն մէջ և նորա մարմնաւոր կախողութեւնում մօրիցը: Մարմնի աճողութիւնը երեխայութեան մէջ շատ սաստիկ է: Արեւմտեան որ իւր ծննդեան միջոցին սովորաբար ունի տան և ութ ճկութեամբ երկայնութիւն և ութ ֆունտ ծանրութիւն, մինչև երեխայական հասակի վերջը (եօթն տարին) հասանում է աւելի քան թէ երկուպատիկ երկայնութեանը (մօտ քառասուն և երկու ճկութեամբ) և ստանում է մինչև հնգապատիկ աւելի ծանրութիւն: Սորանից հետեւում է, որ մարտողութեան դործողութիւնը առաւելագէտ աշխատաւոր է: Այս տեղ երևում է մի անդադար ընդունելութիւն և իւրացուցումն սննդական նիւթերի, որ և դեռ ևս մարմնի բոլոր պաշտօնների վերայ իշխան է: Իայց կախողութիւնը մօրից երևում է այն բանի մէջ, որ ծծկեր երեխան, ինչպէս նա իբրև սաղմն ապրում էր մօր հետ և մօր կեանքից, ստանում է իւր սնունդը մայրական լանջքի վերայ և ստիկնքից: Այս թէ պէտ առ փոքր փոքր բաժանվում է այս միակ սննդաբուղի աղբիւրից, և նորա մարմնաւոր կախողութիւնը մօրից առ սակաւ սակաւ նուազում է աւելի. այնու ամենայնիւ անուրանալի է, որ երեխայի մարմնաւոր, իմացական և զգացողական կեանքը բոլոր երեխայութեան միջոցին հաստատված է մօր վերայ և այս նկատմամբ որպիսութեան համեմատ աճում է և զօրանում է կամ թէ ցամաքում: Ահա սորան մէջ է պատճառը այն ոչինչ բանով փոխարինելի, անօրինակ մեծ կրթողական ազդեցութեան, որ ունի մայրը երեխաների վերայ: Ուրեմն մի և նոյն յատկացուցիչ նշանը ցուցանում է թէ մարմնա-

ւոր և թէ իմացական կերպարանադործութիւնը այս միջոցուն, այսինքն առաւելապէս ընդունելութիւն և իւրացուցումն արտաքին, կերպարանիչ նիւթերի, արտաքին աշխարհի ազդեցութեան տակ մանաւանդ:

Սորա հակառակ, երբեք հասակամիջոցում ստանումէ և մարմինը մի որոշեալ հաւասարակշռութիւն իւր առնչութենների մէջ և այնպիսի ամրութիւն ոսկրակազմութեան մէջ, որ տղային տալիս է կարողութիւն ընդդիմանալու արտաքին աշխարհին և լաւելի իւր զօրութիւնքը մարմնաւոր աշխատութենների մէջ: Աւելի ամուր ատամների դուրս երևելը հնարաւորութիւն տալով մարմինն ներս ընդունել իւր մէջ աւելի հաստատուն կերակուրներ, մտելն կերակուրք յատկապէս, ցուցանումէ ահա մի առ սակաւ սակաւ յառաջացող հաւասարակշռութիւն ի մէջ արտաքին ազդեցութենների և ընդդիմութեան մանուկ մարմնի կողմից: Դնչպէս հոգին օրէ օր իմացականաբար իւրացուցանելով արտաքին աշխարհը, ընդունումէ իւր մէջ, նոյնպէս ևս կերպարանումէ իւր մարմնաւոր գործարանը զանազան սննդական նիւթերից: Առհասարակ, ինչպէս առաջին հասակամիջոցումը առաւելապէս թափաւորումէ արտաքուստ և ներքուստ կերպարանութիւնը, նոյնպէս տղայական հասակի մէջ մարմնաւոր և իմացական զարգացումը: Մկնակները և ոսկրները հասանումեն զրեթէ իւրեանց տեղական առնչութեններին, ուղեղի ածելութիւնը վերջանումէ երեսի կերպարանքը հաստատուումէ:

Սորա հակառակ, տակաւին պակաս է մարմինն այն ազատութիւնը և հասունութիւնը որ կարողանար ազդողապէս իշխել արտաքին աշխարհի վերայ: Գեռ ևս քնած է սերողական զօրութիւնը. դեռ ևս բոլոր մասների մէջ տիրումէ մի տեսակ փափկութիւն. նա է տակաւին մի չբացված կոկոն: Պարանէկոնէան հասուն բացվումէ այդ կոկոնը: Աւրձքը և տաշտը և դոցա մէջ զաանված շնչողական և սերողական գործարանքը կերպարանադործվումեն կատարելապէս և շատ անգամ այնպէս արագ, որ մեծ զօրութիւն հարկաւոր էր, մի գուցէ նոցա կերպարանադործութիւնը կորստաբեր լինէր բոլոր կազմուածքի (օրգանիսմսի) կեանքին: Այս պատճառով այս միջոցում իսկապէս, շատ անգամ դրվումէ թուքախտութեան հիւքը: Գորա հետ կապակից է շնչափողի գլխի (Լարինքսի) ածելութիւնը որով փոխարկվումէ ձայնը: Արիսը

ստանումէ աւելի որոշ կերպաձեւութիւն, և պատանին մօրուսաւորվումէ: Եւ այլ մասներ մարմնի, որոնց վերայ մինչև այժմ չկային մազեր, ծածկվում են մազերով: Ատամների շարքը վերջանում է առաւել յետնակոյս սեղանատամի աճողութեամբ: Այս հասակամիջոցի վերջումը կանգնած է մարդս իւր լրացած մեծութեան մէջ, ունելով դէպ ի ամենայն գործ վստահութիւն, որ տալիս է իւր ինքնիշխանութեան և զօրութեան գիտակցութիւնը, այլև ունելով կարողութիւն արդիւնատկաւոր լինել այնքան, որքան հնարաւոր էր միայն մարդկային զօրութիւնը, և արտաքին աշխարհը ստորադրել իւր իշխանութեան, մարդկութեան խորհուրդների համար, թէպէտ արդարև ամենամեծ տոկոսնութիւնը աշխատանքների մէջ, որ ստացվում է երկար վարժութեամբ, փորձով, անախտութեամբ և խոհմութեամբ, սովորաբար լինում է մի աւելի յետոյ հասակամիջոցի բաժին:

Աթէ այն ճառախօսութեանց, որ մինչև այժմ արած էինք կերպարանագործութեան ընթացքի վերայ, անցանկեք դէպ ի այն խնդրը, որքէ՞ս է՞նչ էր մարդկային կերպարանագործութեան խորհուրդն ապա կը գտանենք դորա պատասխանը հետեւեալ քննութեանց: Թէ՛ ի՞նչ խորհրդով սահմանած է մի բան, ճանաչվում է նորա անկակից զօրութեններից (տրամադրութեններից): Բայց առաւել պատուական, առաւել էական զօրութիւնքը մի բանի ցուցանում են և նորա ամենավերին և վախճանական խորհուրդը: Աւելի աննշան, աւելի ստորին տրամադրութիւնքը սրարտ են ծառայել այս ամենավերին խորհրդին: Աթէ այս բանս վերաբերեալ դէպ ի մարդը, ապա լուսափայլ է, որ նորա ճշմարիտ արժանաւորութիւնը, նոյն և նորա ամենավերին խորհուրդը հաստատված է նորա հոգեղէն զոյութեան վերայ: Առաւել պատուական զօրութիւնքը այս հոգեղէն էակի են բանաւորապէս մոտծել, զգալ և կամենալ, և այս զօրութենների էական յատկութիւնը է մի անվերջ ընդունակութիւն կատարելութեան: Ուրիմն մարդկային հոգու վերջին խորհուրդը կարող չէ լինել մի այլ բան, եթէ ոչ անվերջ յառաջադիմութիւն դէպ ի կատարելութիւն բանաւոր մտածութեամբ, կամեցողութեամբ և զգացողութեամբ, կամ բանաւորութեամբ, ըստ որում բանականութիւնը նշանակում է այն կարողութիւնը հոգու, որ պայծառապէս ճանաչելով իւր յատուկ զոյութեան և արտաքին աշխարհի արմատական օրէնքը իբրև ա-

մենաբարձրեալ և ամենակատար հոգու բղիտեածք, այլև այս ճանաչողութեանը պատշաճաւոր, ազատ բարոյական ընտրութեամբ կացուցանումէ իւր անձը իւր ինքեան, աշխարհի և Աստուծոյ հետ այնպէս ներդաշնակ, ինչպէս համեմատ էր նորա գոյութեանը և նորա խորհրդին: Բայց որովհետեւ Աստուծոյ գաղափարը պարունակումէ իւր մէջ բացարձակ կատարելութիւնը գիտութեան, կամեցողութեան և զբացողութեան, ապա այս պահանջողութիւնը մարդուց զուգակառնելումէ այն պահանջողութեան հետ, որ է նմանող լինել Աստուծոյ: Եւ որովհետեւ մեր աստուածային գիտութեան կատարելութիւնը ասումենք Ամենիմաստութիւն, աստուածային կամեցողութեան կատարելութիւնը, Արբուութիւն, զգացողութեան կատարելութիւնը (այսինքն անմիջապէս խելամուտ լինելը իւր յատուկ ներքին դրութեանը) ասումենք Արանութիւն, ապա մարդուս ամենավերին խորհուրդը կարելի է համառօտել այս բառերիս մէջ. Աստուածանմանութիւն իմաստութեամբ, արբանութեամբ և երանութեամբ: Այս խօսքերս ամենեւին ճշգրտագէտ համաձայն են և սուրբ գրքի ուսմանը մարդուս խորհրդի մասին. Տես Սովետի գիրք ծննդոյ 1, 27 և այլն. Կողոսաց. 3, 10. Եփեսաց. 4, 24:

Բայց եթէ և այս տեղ յառաջ գնանք հարցանելով. ինչ վերջին խորհուրդ ունի այս բարձրանալը մարկդային հոգու դէպ ի աստուածանմանութիւն. ապա կամենալով վերջացնել ինդիրը, ունինք տալու այսպիսի պատասխան. Աստուծոյ ինքնայայտնութիւնը գտանումէ իւր ամենավերին իրաւործութիւնը սուրբ և երանելի հոգիների ընդհանուր արքայութեան մէջ: Ուրեմն իւրաքանչիւր մարդ նոյն չափով ներգործումէ, փառաւորելու Աստուած, որ չափով նա իւր և միւսերի մէջ յառաջադէմ է կացուցանում. այս սուրբ արքայութիւնը Աստուծոյ: Որչափ առաւել նորա կեանքը է մի կեանք Աստուծոյ մէջ և Աստուծուց, այնչափ առաւել ապրումէ նա Աստուծոյ հետ, այսինքն, ոչ թէ միայն Աստուծոյ փառքի համար, այլև իւր յատուկ փրկութեան համար, ուրեմն իւր ամենավերին վախճանին համեմատ: Արանից արդէն հետեւումէ ինքնին, որ, ինչքան ևս մեծամիտ և անհասանելի հնչէր մեր ականջին մի այդպիսի խորհուրդ, այնու ամենայնիւ չունինք համարձակութիւն աւելի խոնարհ կացուցանել դորան:

Այս ամենավերին խորհրդին պարտ են այո՞ ծառայել մարդուս բոլոր զօրութիւնքը, կարողութիւնքը և խորհուրդները:

Թէ այս վախճանը մարդուս, որպէս ամենայն տեղ անհա-
սանելի, ժամանակաւոր կեանքի մէջ, տարածվումէ դէպ ի բոլոր
յաւիտեանքը, դա լուսափայլ է ինքնին: Ուրեմն այս երկրաւոր
կեանքս է միայն սկիզբն, մի շատ փոքրիկ տարրանիւթ, եթէ ըմ-
բռնումենք մարդկային վախճանը ըստ իւր անեղրականութեան.
սակայն, ինչպէս ամենայն սկիզբն, է նորա մի լրացուցիչ և մեծա-
պէս խորհրդաւոր մարդ: Այս սկիզբը պիտի հիմնաւորէ և պատ-
րաստէ յառաջտարութիւնը. և երկիրը ոչինչ չէ, բաց միայն նա-
խապատրաստութեան տեղի յաւիտենականութեան համար, —
կամ, որովհետեւ երկրաւոր կեանքը է Արարչի դիտաւորութեամբ
սահմանած անօրէնութիւնը առ այս վախճան, առաջին (տարրա-
կան) դաստիարակութեան օթեանը մարդկային ազգի համար:

Այսպիսի աչքով պիտոյ է նայել բոլոր երկրաւոր կեանքի
վերայ նորա խայտաճամուկ բաղմորինակութեան մէջ, որ վայր ի
վերոյ դատողին կարող էր երեւել մի անխորհուրդ խառնակութիւն,
նորա տկարութեան և պակասաւորութեան մէջ, նորա կարճատե-
ւութեան և սրտթռիչ անցաւորութեան, նորա պատերազմների
և փլատակների, նորա յառաջ և յետ քայլափոխների, կարճ ասեմ,
նորա բոլոր մեկնելի և անմեկնելի ծածկամիտ առակների մէջ: Այս-
պէս միայն նայելով, կարող ենք հաշտեցնել միմեանց հետ ներհա-
կութիւնքը, միտք և խորհուրդ ներս բերել պակասաւորութեն-
ների մէջ, խաղաղութիւն պատերազմների մէջ, այլև ցուցանել որ
մարդկութեան նոյն իսկ յետագնաց քայլափոխքը և մոլորութիւն-
քը են միայն նորա յառաջխաղացութեան հնարաւորիչքը: Ամե-
նայն մարդ դաստիարակումէ և դաստիարակվումէ: Ուրեմն ամե-
նայն մարդ սահմանված է երկրիս վերայ դաստիարակելու իւր անձը
և միւսերը: Բոլոր մարդկութիւնը է մի օթեան դաստիարակու-
թեան փոխադարձ կարգաւորութեամբ: Ոչ թէ միայն այժմ կեն-
դանի սերունդը ընդհանրապէս, ներդրածականաբար կամ կրպու-
րականաբար մասնակից է այս դաստիարակութեանը, այլև անցած
գնացած օրերի սերունդքը են դեռ ևս այժմ մեր և գալոց սերունդ-
ների դաստիարակիչքը: Առանձնականի և բոլոր սեռի դաստիա-
րակութիւնը անբաժանելի է, յառաջադէմ է հաւատարմապէս և
հնարաւորվումէ մինը միւսով:

Այս բանը առաջնորդումէ մեզ դէպ ի մի այլ քննութիւն:

Եթէ ահա ճշմարիտ ու լուսափայլ է, որ բոլոր սեռի դաստիա-

րակութիւնը շատ մօտ համակից է նորա առանձնական անդամների հետ, ըստ որում առանձնականների դաստիարակութեամբ, դաստիարակվում է բովանդակը, այնու ամենայնիւ կան այս տեղ երկու նպատակը դաստիարակութեան և երկու դաստիարակութեան նկատակացը որ չեն զուգահեռանում բոլորովին: Արեւել է, որ մի նպատակը մնասէր միւսին, որ մինը նախապատուութիւն ստանար յետ ձգելով միւսը: Թէպէտ առանձնականի ուղիղ դաստիարակութիւնը այն խորհրդով որ նորան հասարակաց էր իւր նմանների հետ, կարող էր ոչինչ մնաս հասուցանել սեռի դաստիարակութեան խորհրդին, որովհետեւ սեռը ունէր նոյն խորհուրդը, և այս խորհուրդը աւելի կատարելագոյն հասանել է, որչափ աւելի առանձնականը հասել էին դորան: Բայց անդրադարձաբար կարելի է մտածել, որ աշխատելով առաւելագոյն յառաջողէմ կացուցանել սեռի դաստիարակութեան խորհուրդը, առանձնականի խորհուրդը ամենեւին զուրկ մնար հարկաւոր ուշադրութենից: Սորան կարելի է բացայայտել նորանով որ սեռը բովանդակում է իւր մէջ ոչ թէ մի հաստեղծութիւն, այլ բոլոր սերունդքը, և այնու ամենայնիւ հանդիպակաց է մեզ իսկագոյն այժմ կենդանի սերնդով: Ուրեմն սեռի դաստիարակութեան խորհուրդը որպէս հիմք իւր համար ունի տիրապէս մի վերացական ըմբռնումը մարդկութեան: Ոչ մի այժմ ապրող հասարակութիւն առանձնականների կարող է լցուցանել այդ խորհուրդը, ամեն մի սերունդ իւր տեղը թողում է միւսին, յառաջ քան թէ հասել էր իւր նպատակին և ամենայն յաջորդող սերունդ կատարում է մի աւելի յառաջողութիւն քաղաքի, թէև դարձնալ ոչ վերջինը: Աորձ ասեմ, բոլոր սեռի դաստիարակութիւնը կախ չէ առանձնականներից, թէև սորա լինէին միլիոնաւորք, այդ մի ամբողջ սերունդ: Ուրեմն այս տեղ, խօսելով սեռի վերայ որպէս իւրաքանչիւր հասարակութեան վերայ, հասկանում ենք միշտ մի առընչական բաղմութիւն, թէև արդարեւ, ինչքան կարելի էր, մեծ բաղմութիւն: Բայց այս նպատակն կարող է միայն հասանել լինել անփոյթ առնելով կամ թէ զոհ բերելով սակաւութիւնը, կիթէ սա երեւում էր բաղմութեան խորհուրդներին արգելարար, այնպէս, ինչպէս պատերազմի մէջ շատ առանձնականների կեանք ու զոյք զոհ է բերվում, բոլորի համար հնարաւորելու յաղթութիւնը:

Սորանից կարող էր ինքնին լուսափայլել, որ ամենից յառաջ

հարկաւոր է որոշել և սահմանել առնչութիւնը ի մէջ երկու յիշեալ խորհուրդների դաստիարակութեան. պիտոյ է վճռել որք այդ երկու խորհուրդներից առաջինն է, կշիռ տուողն է. աւելի ճիշդ խօսելով, արդեօք — ըստ Արարչի դիտաւորութեան — առանձնական մարդերի դաստիարակութեան խորհուրդը յետագասելի էր բոլոր մարդկութեան դաստիարակութեան խորհրդին, ուրիմն այնպիսի դիպուածում, ուր մինը հակառակ էր միւսին, պիտոյ է անտես լինել: Այս խնդրի վճիռը կարող չէ տարակուսելի լինել. այդ վճիռը պիտոյ է լինի այսպէս, որ ոչ թէ սեռը, այլ անհատը կացուցանումէ դաստիարակող աստուածային խմաստութեան և բարութեան գերազոյն և վախճանական խորհուրդը: Ամեն մի առանձնական մարդ ստեղծած է ըստ պատկերի Աստուծոյ, ոչ թէ բոլոր մարդկային ազգը միայն. ոչ մինը Աստուծոյ կամեցողութեամբ պէտք չէ որ կորչի: Եթէ սեռը լինէր գլխաւոր խորհուրդը, ապա ամենեւին կարող չէր ոտքի վերայ մնալ առանձնականի ինքնախորհրդութիւնը: Պատճառ, այնուհետեւ լինելու էր պատահական, արդեօք շատերը թէ սակաւները, և ինչ մարդիկ սեռի խորհրդի մէջ հասանումէին իւրեանց յատուկ խորհրդին: Ուրիմն, եթէ մեք այնու ամենայնիւ մարդկութեան դաստիարակութիւնը ընդունել ենք որպէս խորհուրդ դաստիարակութեան, ապա սա ամենեւին ստորագրասելի և սպասաւոր է անհատների կրթութեան խորհրդին: Սեռի դաստիարակութիւնը է միջնորդ անհատի դաստիարակութեանը. պատճառ, յառաջադիմութիւնը որ դործումէ սեռը, շահաւէտ է լինում մի սերունդի անհատների: Բոլոր սեռի դաստիարակութիւնը սահմանված է և յարմարաւոր է, անհատների վաստակը և նոցա մահուց յետոյ որպէս Ժառանգութիւն պահպանելու գալոց զաւակի համար և տալու նորան ի պիտաւորութիւն. նա պահպանումէ և շահեցնումէ տոկոսիքով այն, ինչ որ անհատը կամ թէ բոլոր սերունդը ուսել է և արել է գալոց ազգի դաստիարակութեան համար, բայց դա գնալու էր դէպ ի կորուստ և որպէս թէ Ժամանակի փչողութեամբ հոգմացրիւ էր լինելու, եթէ սեռի աճելութեան մէջ չպահպանվէր որպէս մի տեղողական, բոլոր ապագայ սերունդներին օգտաբեր արծաթադրութիւն, կամ (թող այլաբանենք այլ պատկերով) եթէ վաստակաւորների գնալուց յետոյ ևս չերեւէր որպէս մի աստիճան, որի վերայով մարդկութիւնը կարող էր դէպ ի յառաջ ու դէպ ի վեր ձգտել:

Այս քննութիւնը պարունակումէ մի մեծակշիւ խրատ բոլոր մարդկային հասարակութեաների համար, որ ծառայումեն դաստիարակութեան խորհրդին (զոր օրինակ տէրութիւն, ժողովուրդ, գերդաստան և ուսումնարան)։ Տէրութիւնը, հասարակութիւնը, գերդաստանը են նոյնպէս դաստիարակութեան օթեաններ։ Նոքա ամեն միւր մի փոքրիկ աշխարհ են։ Նոքա ամուսն բովանդակապէս և իւրեանց առանձին անդամներով։ Տէրութիւնը, հասարակութիւնը ունին մի օգուտ որ պատկանումէ բոլոր բազմութեանը և այդ օգուտը պիտի յառաջ տարվի կառավարութեան ձեռքով։ Նոքա պիտոյ է անձն, նոքա գոյքը (ամենընդարձակ մտքով) պիտոյ է բազմապատկի, նոքա պիտոյ է միւս տէրութեաների և հասարակութեաների շարքում գտանել մի պատուելի և ապահով տեղ։ Եւ բոլորի բարին, և դորան կարող չէ անտես առնել ոչ թագաւորը և ոչ օրէնսդիրը։ Այնու ամենայնիւ չէ դա ամենավերին հոգալիքը։ Այլ մանաւանդ բոլոր տէրութեան, բոլոր հասարակութեան բարին որպէս մի բազմութեան օգուտ, դարձեալ է ինքը միջնորդ միայն հասանելու մի աւելի վերին նպատակի։ Այս վերնագոյն նպատակը են նոյն իսկ առանձնական, բազմութիւնը կացուցանող մարդիկը։ Արեւմտեան բոլորի բարին նոյնչափ միայն խորհրդաւոր է, որչափ նա օգնական ու ձեռնառու է տէրութեան և հասարակութեան առանձին անդամների բարօրութեանը։ Քշմարիտ խորհուրդը տէրութեան լուցանելումէ այն ժամանակ, երբ որ ամենայն առանձին անդամակից, տէրութեան կարգադրութեաների միջնորդով, կարող էր, որքան հնար է, կատարելապէս հասանել որպէս անհատ իւր կենսական նպատակին։

Տէրութեան կարողութիւնը, փառքը, նիւթական և հոգեղէն գոյքը պիտոյ է օգտաբեր լինին առանձնականներին և այս խորհրդով ստացվին և տնտեսվին։ Որքան ամենեւին հակառակաբոս չէ այն պահանջողութիւնը թէ առանձնականը բոլորի օգտի համար ունէր զրկանք յանձն առնելու։ պատճառ, այս զրկանքին յանձնառու է նա նորա համար, որ առանց դորան ոչ ընկերութեան և ոչ իւր յատուկ նպատակը կարող են հասանել լինել։ Տէրութեան օգտի յառաջադէմ լինելը է պայմանը իւր յատուկ օգտի և բարօրութեան։ Առանձնականը թէև իւր կեանքը զոհ բերէր ընդհանուր օգտի համար, այնու ամենայնիւ վարվումէ նա այդպէս, որովհետև առանց այդ զոհաբերութեանը երկիւղ կար կորուսանելու

աւելի մեծ բարիք, ըստ որում կեանքը չէ ղերադոյն բարին: Նա ընթանումէ այդպէս, որովհետեւ այս զոհաբերութիւնը իւր յատուկ ամենավերին կենսական նպատակի համար երեւումէ նորան հարկաւոր. պատճառ, այս կենսական նպատակը չէ մի նախատելի ինքնասիրական, այլ էապէս մի սիրոյ նպատակ որ ընկերութեան բոլոր անդամների բարին անբաժանելի միաւորումէ միմեանց հետ:

Սորանով առաջնորդվումներ ղէպ այն ուղիղ հայեցութեան կէտը, ուր պիտոյ է մեզ հաստատել մեր կայքը, եթէ կամինք ուղիղ դատել այն մեծ զանազանութիւնը ընկերական յարակցութենների կեանքի մէջ: Մարդկային ընկերութիւնը բովանդակապէս և իւր առանձնական մասների մէջ, ցուցանումէ մի մեծատարազ, ամենևին արուեստորէն անդամաւորված դործարան: Այն բոլոր զանազանութիւնը, որ մարդկային կեանքի մէջ գրաւումեն զնոյն աչքը, զանազանութիւնը կոչման, դոյքի, պաշտօնի, կրթութեան, են նոյնքան ևս էական օղեր այս շղթայակապի մէջ, անհրաժարելի հարկաւոր, ամբողջին տալու իւր ուղիղ կերպարանքը, շարկապը և աճելութեան ջորութիւնը: Բայց այս բազմութիւնը անդամների սպասաւոր է ոչ թէ միայն ամբողջին, այլև առանձնականին: Իւրաքանչիւր առանձնական կարօտ է որպէս անհատ և մի անհատեղէն զրութեան և տնտեսութեան: Այս ցուցանումէ նորան բնութիւնը կամ թէ տալիս է նորան պարապ գտանելու ինքը իւր համար այդ ազատ որպիսութիւնքը. բնութիւնը ունի իւրաքանչիւրի համար նորան և նորա կերպարանաւ գործութեան նպատակների համեմատ տարբերէ: Այսպէս, թէպէտ մի կողմից առանձնականը երեւումէ որպէս մասը բոլորի և այն պաշտօնը որ նա լոյցանումէ, որպէս սպասաւորութիւն ընդհանուրին, բայց միւս կողմից իսկապէս այս պաշտօնը իւր արժանաւորութեամբ և ծանրութեամբ ձեռնտու է այն բանին, որ մարդս դորա մէջ և դորա միջնորդութեամբ հասանի իւր յատուկ, բնութենից նորան կարգած նպատակին, և այդ պատճառով, իւր անհատեղէն պիտոյքի համար, ստացել էր իսկապէս այդ կոչումը:

Իւր Ուսումնարանը, իւր կրկնապատիկ խորհրդի մէջ, ունի առհասարակ բարձրացնելու ուսումնարանը ղէպ ի կարելի շատ մեծ կատարելութեան աստիճան, և իւրաքանչիւր առանձնական աշակերտը, ինչքան կարելի է, շատ կատարելապէս հասուցանելու դաստիարակութեան և ուսումնատուութեան նպատակին, և յետինս

միշտ համարելով իւր առաջին և առաւել մեծակշիռ խորհուրդը: Ոչ մի աշակերտ պէտք չէ զոհ բերվի բոլորին: Իւրաքանչիւրի հետ պիտոյ է վարվել որպէս մի էակի հետ որ ինքն իւր համար նպատակ է:

Ամենայն դաստիարակի, որպէս և ամենայն առանձնական մարդու համար շատ մեծակշիռ և մեծախրատ բան է այս հայեցական կերպը: Այս հիմքի վերայ դաստիարակը կ'աշխատէ կրթել իւր սանը այն արտաքին դրութեան համար, որ բնութիւնը կարգել է նորան, կամ թէ որին ընդունական է կացուցանում նորա իմացական տրամադրութիւնը: Ուրեմն նա կը դաստիարակէ նորան, միտ զնեղով նորա դրութեանը, նորա անպագայ կոչմանը և նորա քանքարին, բայց ոչ այդ դրութեան և այդ կոչման պատճառով, այլ որովհետեւ նա իսկապէս այս դրութեան և կոչման մէջ գտանելու էր հնարքը, հասարակաց ընկերական նպատակի հետ միասին հասանելու իւր յատուկ նպատակին, որ կարող էր այն ժամանակ միայն, երբ որ նա իւր դրութեան և կոչման մէջ զգումէր իւր անձը ընտանի և կարող էր շարժվել ազատութեամբ: Պատճառ, եթէ մի մարդ մի դրութեան և կոչման մէջ կարող չէ յառաջադէմ կացուցանել իւր կրթութեան նպատակը, դրա մէջ մեղաւոր է ոչ թէ դրութիւնը և կոչումը, այլ պակասութիւնը (բարոյական — իմացական — ֆիզիկական) կարողութեան ի բնէ կամ դաստիարակութեամբ մարդուս կողմից:

Բայց իւրաքանչիւր մարդ, այսպիսի քննողութեան հանդէսի մէջ, փոխանակ դժգոհ լինելու իւր արտաքին որպիսութենների վերայ, եթէ կարող չէր փոխել նորանց, աշխատելու էր ընտելանալ և սովորել դոցա, խոստովանելով, որ և այդ որպիսութենների մէջ պէտք է կարելի լինէր նորան հասանել իւր գլխաւոր կենսական նպատակին: Բայց եթէ նորա ձեռքումն էր փոխել այդ որպիսութիւնը և զէպ ի այդ բանը դիպումէ նորան իւր ներքին տրամադրութիւնը, այնուհետեւ ոչինչ դժուարութիւն արգելք չլինելու չէր նորան ճարել իւր համար այն դրութիւնը և այն սպասարկող աշխատասիրութեան, ուր նա ոչ թէ միայն բաց ի այն սպասարկութեններից որ նա կարող էր ցուցանել հասարակութեանը, այլև իսկապէս նոցանով կարող էր առաւել ապահովուպէս և կատարելապէս լրացանել իւր յատուկ առաւել մեծակշիռ խորհուրդները կրթութեան:

Այս բոլորից յետոյ ինչ է ապա մարդուս խորհուրդը և վախճանը. թող ինչպէս կամէինք, որոշենք միմեանցից մի յաւիտենական և ժամանակաւոր, մի տեսական և նիւթական, մի աշխարհաքաղաքացի և առանձին տէրութեան քաղաքացի մարդու վախճան: Բայց իսկապէս խօսելով, կայ և մնումէ միայն մի վախճան, և միտ զնելով դորան, զանազան կենսական խորհուրդները և կենսական ասպարէզը երևումեն լոկ զանազան հնարներ և ճանապարհներ հասանելու նպատակին: Մարդուս վախճանը է, նորա հոգեղէն գոյութիւնը նորա այն զօրութենների մէջ, որ տալիս են նորան աստուածանմանութեան յատկացուցիչ նշանը (բանականաբար դատել և կամենալ), աճեցնել և կրթել զէպ ի այն կատարելութիւնը որ կարող էր նորան շինել իմաստուն սուրբ և երանելի աստուածութեան պատկեր: Որպէս ևս համառօտաբար ձեւաորէինք, ասելով. մարդս սոհմանած է լինելու որդի Աստուծոյ — պատկեր Աստուծոյ — աստուածանման — շատ մօտ հազորդակից լինելու Աստուծոյ հետ — մի արժանի անդամ Աստուծոյ արքայութեան դառնալու. այնու ամենայնիւ միտքը մնումէ մի և նոյն, այսինքն անվերջ կերպարանադործութիւնը մարդկային հոգեղէն գոյութեան ըստ պատկերի աստուածնղէն իմաստութեան և սրբութեան, ուրեմն առաւել և առաւել կատարեալ ճանաչողութիւնը ճշմարտութեան և փրկութիւնը սխալանքից, այն խորհրդով, որ յառաջանայ ազատ կամքի օրէ օր աւելի բանաւոր և վճռական ուղղութիւն զէպ ի բարոյապէս բարին, ինչպէս դա Աստուծոյ գաղափարի մէջ երևումէ որպէս միութիւն հարկաւորութեան և ազատութեան, որ և հանգիստնումէ որպէս լցուցանելի գործը թէ առանձնական մարդու և թէ հասարակաց մարդկութեան: Բայց բոլոր խորհուրդները որ յառաջանումեն մարդուս ընկերական և մարմնաւոր որպիսութեններից, պէտք է համարվին և գործ դրվին որպէս միջնորդք հասանելու փրոյսասացեալ վախճանին: Պատճառ, այս վախճանը կարող է միայն ճանաչվիլ և հասանելի լինել ներգործելով, ուսանելով և վարժվելով շատ զանազան ընկերական և բարոյական որպիսութենների մէջ, և այդ բանի համար ամեն մարդու տալիս է կեանքը ամենալաւ դպրոցը, առաւել յարմարաւոր մրցական ասպարէզը:

(Շարունակութիւնը միւս տետրակներում.)

Ս. Ա-Երէւան:

ՏԻԵՂԵՐԻ ԴԻՄՈՒՆՈՒԹՅՈՒՆ

(Շարունակում թիւն . Տես Հիւսիսափայլ , 1860 թ . Ա . Ղեցամս . Եր . 339—355)

Գ. ՄՈԼՈՐԱԿՆԵՐԸ.

Մինչև այժմ քննելով Տիեզերքի շնորհաձեռքը, առել է մօտ Ծանոթացանք մեր բնակարանին, երկրին, արեգակին և լուսնին։ Այժմ բարձրացնում ենք մեր աչքը դեպ ի այն լուսաւոր աստեղքը որոնց վերայ քաղցրութեամբ նայում է զիշերային ճանապարհորդի աչքը։ Ով որ ապրել է մի մեծ մայրաքաղաքում կամ թէ նորա մօտակայքում, նա կարող է իմանալ թէ ի՞նչ է մի դեղեցիկ ճրագայոյց և թէ ի՞նչպէս փառաւոր տեսարան էր, երբ ի պատիւ մի մեծատուն պարոնի բոլոր քաղաքում միանգամայն վառ փռման շատ հազարաւոր փողերի լապտերներ և այրվում են։ Աչքը կարող է յազենալ նայելով այս տեսարանին, և ամենայն տեղ նկատում նա մի այլ և առելի գեղեցիկ բան։ Բայց այս ամենայն երկրաւոր փառահեղութիւնը ոչինչ կերպով կարելի է համեմատել այն մեծ երկնային ճրագալուցի հետ, որ իւրաքանչիւր պայծառ գիշերի մէջ ի պատիւ մեծ աշխարհատնտեսին, դեպ ի ցած է շողջողում մի անչափելի բարձրութենից։

Կախ և յառաջ գիտելի է, որ կան երկու տեսակ աստեղք: Պատճառ, դոքա բոլորեքեան, մեծ ու փոքր, ինչքան ևս երևու-
մեն մեզ որպէս թէ ամենամեծ անկարգութեամբ զետեղված էին
միմեանց մօտ, այնու ամենայնիւ նոցա մեծ մասը, տարին վերջա-
ցած և տարին սկսած, պահպանուամեն իւրեանց դրութիւնը գէտ ի
իրեար, տարուց տարի մի և նոյն կարգով, միասին և միմեանցից

յետոյ ծագումեն և մտանումեն, ոչ մինը չէ մօտենում միւսին աւելի, ոչ մինչ չէ հեռանում միւսից: Իւրաքանչիւր որ մեզանից, որ ծանօթ էր թէև մի համաստեղութեան, զոր օրինակ Չօրասայլին կամ Յակոբի գաւազանին, նա խմանալու էր այդ բանը: Ինչպէս այս աստղերը դրած էին նորա մանկութեան ժամանակին, այնպէս ևս կան մինչև այժմ, և ուր նա տուր էր գտանել նորանց ամուսն կամ ձմերան մէջ, գիշերով Տ ժամուն կամ թէ կէս գիշերին, այն տեղ վերստին գտանելու է նորանց տարու նոյն եղանակներում: Եւ այս աստղերը ասվում են անշարժ աստղք:

Այլապէս են միայն միւս շատ փոքրաթիւ աստղեր, որ ասվում են մոլորակ աստղեր կամ Մոլորակք: Որքա չեն պահպանում իւրեանց միահաւասար դրութիւնը դէպ ի իրեար: Եթէ այն մոլորակը, որ ասվում է Ապիսեր, այսօր գիշերին կանգնած է երկու որոշեալ աստղերի մէջ, ապա մի տարուց յետոյ կանգնած է նա մի այլ տեղ: Այնպէս է բանը, որպէս թէ այս աստղերը ձանձրանալով ժամանակի երկարութենից, զբոսնում են միմեանց մօտ, բարի գիշեր և բարի լոյս ասելու մինը միւսին, և ժամ ու ժամանակի մասին շատ փոյթ չունենին: Այս մոլորակների մեծ մասը յայտնի կը լինի մեր ընթերցողներին եւրոպական օրացոյցներից, մանաւանդ հարիւրամեայ օրացուցից: Այդ մոլորակները ունին այսպիսի հասարակաց յատկութիւնք.

1. Դորքա բոլոր աստղերի մէջ առաւել մօտ են մեր երկրին, աւելի շատ մօտ քան թէ որ և իցէ անշարժական աստղ:

2. Դորքա շարժվում են մեծ մեծ շրջանակներով և անհաւասար միջոցով, արեգակի չորս կողմը, ինչ բան տեսանվում չէ միւսների մէջ: Եւ այս պատճառներով, անդադար փոփոխվում են նոցա դրութիւնը երկնական մարի վերայ:

3. Դորքա ի բնէ խաւար տիեզերական մարմինք են: Դորքա, ինչպէս մեր երկիրը, աստանում են իւրեանց լոյսը արեգակից: Ինչ որ մեք նոցա վերայ տեսանում ենք գիշերով փայլուն, դա է արեգակի նշոյլը որ մի հայելուց բացարձակվում է դէպ ի մեզ, այնպէս որ մեք և ոչ առաւել աղջամուղջ գիշերի մէջ չենք ամենն զուրկ այս ուրախացուցիչ լուսից: Ամեն մի մոլորակ մի ահադին մեծ գունդ է, որ միշտ և անդադար պտուտվում է: Այն կիսամասը միայն, որ այնուհետև կանգնած է արեգակի հանդէպ, ունի լոյս, միւս կիսամասը խաւար է: Այս պատճառով ունին նոքա իւրեանց բաժին որ ու գիշերը:

4. Մոլորակները ոչ միշտ հաւասարապէս հեռի են արեգակից և ոչ միշտ ունին մի և նոյն զրուծիւնը դէպ ի արեգակը: Այս պատճառով ունին նոքա, ինչպէս մեր երկիրը, իւրեանց տեսակ զաւնազան եղանակներ տարու, ամառն և ձմեռն:

Մոլորակներէց մի քանիքը վաղուց արդէն յայտնի էին. այսինքն.

Մերկուրիոսը. բայց սորան ոչ մինը ձեզանից հիշտ տեսած լինելու էր. պատճառ, նա վաղումէ արեգակի չորս կողմով այնպիսի փոքրիկ շրջանակներով և միշտ այնպէս մասնակայ է նորան, որ առաւօտուն, նորանից մի փոքր յառաջ ծագումէ և շուտով, լուսաբացին, դարձեալ զուստովումէ, և երեկոյին, շուտով նորանից յետոյ մտանումէ, և այդպէս, չէ ամենայն տեղ տեսանելի: Ասիբրե թէ երկու և կէս անգամ աւելի մօտ է արեգակին քան թէ մեք, բայց այդ բանը այնու ամենայնիւ բաղկացնումէ ութ միլիոն մղոն: Տարին այս մոլորակի մէջ տեւումէ, միայն 88 օր. պատճառ, այդքան միջոցում վաղումէ նա միանգամ արեգակի չորս կողմով և կատարումէ իւր տարեկան ընթացքը: Աւ այս պատճառով է նա մինը առաւել փոքրիկ մոլորակներից և տաանուվեց անգամ աւելի փոքր քան թէ երկիրը:

Սկնուսը երկրորդ մոլորակն է և սորան ծանօթ ենք մեք ամենքեանքս մի այլ անունով, այսինքն երեկոյեան և առաւօտեան աստղի: Պատճառ, երբ որ նա իւր շրջանառութեան մէջ արեգակի չորս կողմով, որ տեւումէ 224 օր, դէպ ի մեզ նայելով, կանգնած է առաջուստ արեգակի մօտ, նոյնպէս կանուխ առաւօտուն, մի քանի ժամ նորանից յառաջ ծագումէ, և այս է գեղեցիկ առաւօտեան աստղը: Բայց երբ որ նա մի այլ ժամանակ իւր շրջանառութեան մէջ ստանումէ այնպիսի զրուծիւն, որ կարող էր միայն ծագել արեգակից յետոյ, ասլա ցերեկի պայծառութեան և արեգակի փայլողութեան պատճառով կարող չենք տեսանել նորան: Այդպէս, անտեսանելի հետեւումէ նա բոլոր օրը արեգակին, ինչպէս երեկան իւր մօր յետքից, և երբ որ մտել է արեգակը, երբ երկրի վերայ վաւովումեն ճրագները, լինումէ նա տեսանելի երեկոյեան երկնախամարի վերայ և ասվումէ երեկոյեան աստղ: Այս աստղը բոլորեցուն մէջ մի հատն է որ ոչ թէ միայն հեռուից ցուցանումէ մեզ իւր շողջողիւնը, այլև տարածումէ երկրի վերայ փոքր ինչ պայծառութիւն և այդ պատճառով ձգումէ նոյնպէս փոքր ինչ

ստուեր: Այս բանի պատճառը է նորա մօտաւորութիւնը, որ երբեմն կացուցանումէ միայն վեց միլիոն մղոն, մինչ նոյն խակ արեւ դակը հեռի է 21 միլիոն մղոն:

Այլև երեկոյեան աստղի լոյսը չէ միշտ հաւասար. շատ անգամ ճառագայթումէ նա ամենագեղեցիկ փայլողութեամբ, շատ անգամ աւելի գունատ լուսով, այլև երեւումէ աւելի փոքր: Բայց աստղագէտքը իւրեանց հեռացոյց ապակիներով վաղուց վերահասու են եղած այդ բանի պատճառին: Այսինքն, Վ. Լենուսը, եթէ նկատումներ նորան երկրից, ունի իւր աճուն և նուազուն լոյսը ինչպէս լուսինը, և այս շատ հասկանալի է: Պատճառ, լինելով նա մի մեծ գունդ, ուրեմն նորա կիսամասը միայն կարող լինելով լուսաւորվիլ արեգակից, հնարաւոր է շատ անգամ, որ նորա կեսը միայն, այս և աւելի փոքրիկ մասը նորա լուսաւորեալ կողմի դարձած էր գէպ ի երկիրը:

Բայց աւելի մօտաւորութեան արժանի բաներ երեկոյեան աստղի մէջ յայտնագործել են աստղագէտքը աւելի սաստիկ հեռացոյց ապակիների ձեռքով: Այսինքն, Վ. Լենուսը չէ, որպէս մեր երկիրը ոչ, մի ամենեւին ստիպարակ գունդ և ունի, ինչպէս սա, իւր սարկը և ձորերը, և թէպէտ նա աւելի փոքր է քան թէ երկիրը, սակայն ունի սարեր որ չորեքպատիկ մինչև հնգապատիկ գերազանց են բարձրութեամբ քան թէ ամենաբարձր սարերը մեր տիեզերքում: որ և աստղագէտները գիտեն ճշտութեամբ հաշուել նոցա ստուերից:

Ո՛վ. մի զարմանալի վայելչութիւն պիտոյ է լինել, այդպիսի հեռացուցով խաւար գիշերի մէջ տարածել իւր հայեացքը վեց միլիոն մղոն հեռաւորութեամբ, մի օտար լուսաւոր աշխարհի ներսը, եթէ մտածումներ թէ ինչ քան վայելչութիւն պատրաստումէր մեղայն բանը արդէն, եթէ մեք մի վերելած սարի գլխից կարող էինք միայն ցած նայել մի ձորի մէջ, որ գեւ ևս տեսած չեն մեր աչքերը: Բայց ևս աւելի քաղցր և սիրելի պիտոյ է լինել մեզ ներս նայել մի այդպիսի աստղի մէջ, եթէ կարողանայինք տեսանել, թէ ինչ է բուսանում նորա սարերի վերայ, որպիսի անասունք ճարակվում են նոցա վերայ, որպիսի մարդիկ պահումէին անասունքը և թէ ինչպէս էր նոցա գործ ու արարքը նոցա լուսաւորալ օգեղէն բարձրութեան մէջ:

Մերկուրիոսը և Վ. Լենուսը են երկու միայնակ ծանօթ մոլոր-

րակները, որ կանդնած են արեգակի և երկրի մէջ տեղում: Աւելի հեռի, երկրի վերայից դուրս շրջաբերվում են արեգակի չորս կողմով այլևս երեք, վաղուց ծանօթ եղած մոլորակներ: Մարս, Յուպիտեր և Սատուրնոս, հինգ նոր յայտնաբերած մոլորակներով որ ասվում են Պալլաս, Կերէս, Իւնո, Վեստա և Ուրանոս:

Առաւել մօտակայ մոլորակը Վեներայից յետոյ, կամ Թէ երբ որդբը արեգակից հեռանալով, է մեր Երկիրը իւր արբանեակով, այսինքն Լուսնով: Աս ունի 5400 դերմանական մղոն շրջապատ, 21 միլիոն մղոն հեռի է արեգակից և այնու ամենայնիւ ստանում է նորանից մի գեղեցիկ օրալոյս և այնքան ազդու ջերմութիւն: Աս վաղում է արեգակի չորս կողմով 365 օրում և 6 ժամում և այս միջոցիս կատարում է 131 միլիոն մղոնի ճանապարհ, առանց մի անգամ դադար առնելու: Ինչ որ այլևս կայ ասելու երկրի մասին, և Թէ նորա բնակիչքը ինչ գործեր են գործում, որ անհաճոյ են Աստուծուն, տես, այդ բանը գրած է մի գրքի մէջ, որ ասվում է աստուածաշունչ:

Երկրից յետոյ գալիս է զարմանազեղ մոլորակ աստղ Մարսը, որ ոչ այնպէս, որպէս միւսերը, ունի մի գեղին կամ սպիտակ, այլ մի կարմրադոյն լոյս, որպէս Թէ անդադար վառվում էր այն տեղ մի մեծ հանդիսաւոր կրակ: Աս երևում է մեզ, որպէս միւս մոլորակքը, ոչ միշտ հաւասար, ըստ որում նորա հեռաւորութիւնը մեզ զանից չէ միշտ մի և նոյն: Աս աւելի մեծ և գեղեցիկ է, երբ որ երկրին մօտ էր, բայց աննշան և փոքրիկ, երբ որ նորանից հեռի կանդնած էր: Սակայն արեգակից հեռաւոր է նա գրեթէ 32 միլիոն մղոն, այնու ամենայնիւ գործ է դնում մի տարի և 322 օր, իւր շրջանաւորութիւնը արեգակի չորս կողմով կատարելու և այդպիսի միջոցում վաղում է նա մի շաւիղ 200 միլիոն մղոն երկայնութեամբ: Վորա հակառակ հինգ անգամ աւելի փոքր է, քան Թէ երկիրը և գրեթէ սոսան անգամ աւելի Թեթեւ, ուրեմն կարող է աւելի արագաշարժ լինել:

Առաւել մերձաւոր մոլորակը Մարսից յետոյ, ամենահին ժամանակներից մինչև սովաւ տարիք յառաջ, համարած էին Եւրիսերը, և դոցա մէջ տեղումը երկար ժամանակ կարելի եղած չէ յայտնաբերել մի այլ աստղ: Բայց աստղադիտակքը պնդում էին քաջութեամբ, Թէ նոցա միջոցում պակաս էր մի մոլորակ աստղ, Թէ և դորան տակաւին տեսած չէր մի մահկանացու: Վաս կամ

Թէ, ասումէին նոքա, այնքան փոքր է, որ մէք կարող չենք տեսնել նորան, կամ Թէ նա տեսած էր իւր ահեղ դատաստանի օրը և իւր ննջեցեալների յարութիւնը և այնուհետև կրակի մէջ փռ շիացել էր կամ արդէն աւերակ էր: Այս բանս եզրակացնումէին այսպէս. եթէ արեգակից բաց գնալով մինչև Սատուռնոս մոլորակը, որ համարվումէր վերջինը, պատկերացնենք մեզ ուղիղ դժով, հաւասարապէս հեռի միմեանցից հարիւր փոքրիկ կէտեր, ապա արեգակից հեռանալով, չորրորդ կէտի վերայ կանգնած է Մերկուրիոս մոլորակը, և ոչ ոք կարող չէ հաշիւ ու համար տալ, Թէ ինչու նա զետեղուած է այն տեղ և ոչ միւս տեղ: Բայց երբ որ յառաջ գնալով հաշվումենք երեք, այն տեղ կանգնած է Վեներա: Պարձեալ յառաջ գնալով և հաշուելով, երկու անգամ երեքն է վեց, ահա կանգնած է այն տեղ մեր երկիրը. դարձեալ յառաջ խաղաղով հաշուի մէջ. երկու անգամ վեցն է տասներկու, ահա կանգնած է այն տեղ Մարսը, և անայլայլելի: Եթէ կրկին յառաջ տանենք հաշիւը. երկու անգամ տասներկուն է քսան և չորս, այն տեղ տեսանելի չէր ոչինչ բան. այնու ամենայնիւ յառաջ գնալով և ասելով, երկու անգամ քսան և չորս է քառասուն և ութ, ահա կանգնած է Իւպիտեր մոլորակը, և երկու անգամ քառասուն և ութ է իննսուն և վեց, ահա դառնվումէ այն տեղ Սատուռնոսը: Բայց իննսուն և վեցի վերայ բարդելով առաջին չորս կէտերը, հեռանալով արեգակից մինչև Մերկուրիոսը, կացուցանումէ հարիւր, այնպէս որ Սատուռնոսը կանգնած է ուղղակի հարիւրերորդ փոքրիկ կէտի վերայ. և որովհետև այս բոլոր մոլորակները այդպիսի բացայայտ չափակցութեամբ և մի այդպիսի գեղեցիկ կարգաւորութեամբ հեռակայ են միմեանցից, և ի վերայ այդ ամենայնի, քսան և չորս ասած կէտի վերայ չէր տեսանելի ոչինչ բան, այս պատճառով ասացին աստղադիտակը, Թէ այլ տղ է այն տեղ դրած լինէր մի մոլորակ, եթէ չէր արդէն եղած և դարձեալ անյայտացած: Բայց Թէ նոքա ինչպէս հաւատովի գիւտէին այդ բանը, շուտով ստուգվեցաւ, ուրախութիւն բերելով ամենեցուն: Պատճառ, երբ որ այն հոգակաւոր տղամարդը, Հերշել անուանով (գերմանացի, Հանովրիայից, որ յառաջ եղած է բաւական երեւելի երաժիշտ) տասն և ութերորդ դարու վերջումը հնարել էր մի նոր տեսակ հեռացոյցներ, որ աւելի ընդարձակումէն տեսութիւնը, քան Թէ հիները, այնուհետև քսան և չորս ասած

կէտի վերայ յայտնագործել են մի փոքրիկ մոլորակ, մտածելով թէ մի բարի գործ էին արել: Բայց ստրանով չվերջացաւ բանը: Պատճառ, որովհետեւ այս մոլորակը երևումէր այնքան փոքր, համարձակվեցան պնդել, որ դա չէր մի ամբողջ մոլորակ, այլ միայն մի ամբողջի կոտոր: Աւ այս կշռադատութիւնը ասես թէ ստուգվեցաւ փորձով, ըստ որում յետոյ կարճ միջոցում հետ զհետէ, գրեթէ նոյն հեռաւորութեամբ արեգակից յայտնագործեցին երեք աստղիկ, այնպէս որ այնուհետեւ, փոխանակ մինի որ երևումէր թէ պակաս է, գտան միանգամայն չորս: Աւրեմն, ոչինչ տարակոյս չկայ, որ միանգամ մի մեծ մոլորակային աստղ եղած է այն տեղ և անյիշելի ժամանակներից յառաջ ճայթվելով պատռւել է այս չորս կտորս, և արգարեւ պիտոյ է տրտում պատահար լինէր այդ, եթէ մի հայր կամ մայր մնացած է մի կտորի վերայ և երկնայքը միւսի վերայ, և այնուհետեւ նոքա կարող չեն ոչինչ տեղեկութիւն ունենալ միմեանցից և ոչ ոքի ձեռով ողջոյն ուղարկել միմեանց:

Արովհետեւ ամենայն աստղ պարտ է ունենալ մի անուն, երբ որ կամէինք նորա վերայ խօսել, այս չորս աստղերին տուած են այսպիսի անուններ, Պալլաս, Եւսօ, Վերէս և Վեստա: Սոցանից երեքը յայտնագործած են գերմանացի մարդերի ձեռքով:

Սոցանից յետոյ գալիս է 108 միլիոն մղոն արեգակից հեռաւոր իններորդ մոլորակը, որ ասվումէ Եւպիտեր: Թէպէտ նա մեր աչքում երևումէ ոչ աւելի մեծ քան թէ բրաբանտեան թալեր, այնու ամենայնիւ 1774 անգամ մեծ է քան թէ երկիրը և ամենամեծը բոլոր մոլորակների մէջ: Նա լրացնումէ իւր ընթացքը արեգակի շուրջ կողմով տասերկու տարու մէջ, և իւրեանց ստնակի վերայ անհաւասար հեռաւորութեամբ պտտւումմեն չորս լուսինք, որ լինելու է մի շատ գեղեցիկ տեսարան, եթէ գիշերով ամենեքեան միասին կանգնած են երկնակամարի վերայ: Այլև Եւպիտերի վերայով անցանումմեն մի քանի փոփոխական, գորշագոյն շերտեր, և անգիտելի է, թէ ինչ կարծիք պիտոյ էր ունենալ նոցա մասին:

Տասերորդ մոլորակն է Սատուրնուսը. սա երկպատիկ այնքան հեռի է արեգակից, ինչքան Եւպիտերը, այսինքն 199 միլիոն մղոն: Նորա ճանապարհը արեգակի շուրջ կողմով բովանդակումէ աւելի քան թէ 1280 միլիոն մղոն, և զորա համար կարօտ է նա 29 և $\frac{1}{2}$ տարի ժամանակի: Արովհետեւ նա այնքան զարհուրելի հեռա-

ւորութիւն ունի արեգակից, այդ պատճառով լոյսը նորա վերայ պիտոյ է 90 անգամ աւելի թոյլ լինի, քան թէ մեր երկրի վերայ, և մարդս պիտոյ է ունենար արդէն սրատես աչքեր, եթէ այդ լուսաւորութեան մէջ կամէր մի թել ասղի ծակից անց կացնել:

Վորա փոխարէն ունի Սատուռնոսը եօթն լուսինք, որ մտի-թարուեն նորա տրտում օրերը և պայծառացնումեն նորա երկար ու ձիգ դիշերները: Թող այս բանս. նա ունի և մի այլ յատկութիւն, որ պակաս է բոլոր միւսերին, այսինքն մի օղ, որ կրկնակի է: Այս օղը, ոչ շատ մեծ հեռաւորութեամբ ձգվումէ Սատուռնոսի չորս կողմով, շատ լայն է, ոչ շատ հաստ, և նոյնպէս լուսաւորվումէ արեգակից: Անտարակոյս, նա բացարձակումէ իւր լոյսը այնպէս, ինչպէս լուսինքը, մոլորակի խաւար մարմնի վերայ, և ձեռնտու է նորոս պայծառութեանը: Հատ ուրիշ բաներ չկայ նորա մասին պատմելու:

Երկար ժամանակ մտածումէին, որ այս Սատուռնոսը վերջին մոլորակն է, որի վերայ փայլումէր արեգակը, և այսուհետեւ չկար ոչինչ գտանելի, մինչև հռչակաւոր Հերշելը, որ յիշեցինք վերևում, 1781 թուակ. մայիսի 13ին, ուսումնականների մեծ զարմացքի և ուրախութեան համար յայտնադործեց մի նոր մոլորակ, որով լրացաւ թիւը տասն և մի, թէպէտ ոչ վերջինը, ինչպէս կը տեսանկնք յետոյ: Պատճառ, տկար մահկանացուն երբեք կարող չէ Վատուծոյ ամենակարողութեան ծայրին հասանել, և երբեք պիտոյ չէ ասել. «Ուր իմ աչքս աւելի ոչինչ տեսնում չէ, այն տեղ չկայ և ոչինչ»: Այդ նոր մոլորակը ասվեցաւ Ուրանոս, բայց անտարակոյս պիտի նա ամենահինը լինի: Նա երկպատիկ այնքան. հեռի է արեգակից, ինչքան Սատուռնոսը, այսինքն 400,000,000 մղոն. նա ունի կատարելու 2,514,000,000 մղոնի շրջանաւորութիւն արեգակի չորս կողմով: Մի տարին այս մոլորակի մէջ տեւումէ այնքան երկար, ինչքան մեր մէջ 83 տարի կամ մի երկարակեաց հասակ մարդու, և մի հարիւրամեայ օրացոյց պիտաւուման է այն տեղ 8300 տարի: Ահագին հեռաւորութեան պատճառով, արեգակի ներդործութիւնը նորա վերայ 861 անգամ աւելի թոյլ է քան թէ մեր վերայ: Սորա փոխարէն նա լուսաւորվումէ վեց հատ դուշէ և աւելի շատ լուսիններից որ նորա չորս կողմից ծագումեն և մտանումեն, ամեն մինը իւր ժամուն, և այն տեղի օրացոյց շինողը պիտի լինի կատարեալ մարդ և մի կոտոր մեծ

աշխատանք յանձն առնու, մինչև կաւարտէր իւր գործը, եթէ պիտոյ էր նորան երկար տարու ամեն մի օրի համար, ամեն լուսնի ծագումը և մուտքը և նորա կոտորակքը հաշուել և ցոյց տալ:

Ս. երևումը ասացինք թէ Աստուծոյ ամենակարողութեան վերջը անհասանելի է մարդու տկար մտքին. և արդարև նորանոր ապացոյցք իւր անապառելի ճոխութեան տուել է մեզ Աստուած, յայտնելով իւր անձը քննող և որոնող մարդերի տեսութեանը: Այդպէս սկսեալ 1846 թուականից, մոլորակների մետաստաթիւ քանակութիւնը հարստացել է մի նոյնքան ևս մեծ թուով: 1845 թուականի դեկտ. 18 յայտնագործել է Հենքէն Աստրէա մոլորակը. 1 եվրրիէ և Գալլէ աստղաբաշխը 1846 թուակ. սեպտեմբերի 23 ին Ապտունուր: 1847 թուականի յուլիսի 1 ին Հերէ բոլորակը յայտնի է կացուցել Հենքէ ուսումնականը. նոյն թուականի օգոստոսի 13 ին, յայտնվել է Իրիսը, և հոկտեմբերի 18 ին Ֆլորան, Հինգ աստղաբաշխի ձևաքով: 1848 թուականի ապրիլի 26 ին Գրահամի աշխատութեամբ երևել է Մետիս մոլորակը. 1849 թուակ. ապրիլի 12 ին հանդիսացել է Գասպարիս աստղաբաշխի քննողութեամբ Հիւզիւսյան. 1850 թուականի մայիսի 11 ին յայտնագործել է Գասպարիսը Պարթենուպէն, նոյն թուականի նոյեմբերի 2 ին Լադերիան. նոյն թուականի սեպտեմբերի 13 ին երևել է Վիկտորիան Հինգի քննողութեամբ, վերջապէս 1851 թ. մայիսի 19 ին Իրենէ մոլորակը, յիշեալ Հինգի ձևաքով:

Այս են ահա մոլորակային աստեղքը որ մինչև այժմ ծանօթ ու յայտնագործած են. Վեցը գոցանից, այսինքն Մերկուրիոսը, Վեներա, Երկիրը, Մարսը, Եպիւրոսը և Աստունուր յայտնի էին և հին ժամանակներում. միւսերը յայտնագործված են անցեալ դարու վերջումը և ներկայումս:

Արովհետև այդ մոլորակների ահագին հեռաւորութիւնը արեգակից, զոր օրինակ, մի քանի հարիւր միլիոն մղոն կարելի էր շուտով մոռանալ և չմտածել թէ ինչ խորհուրդ կար դորա մէջ, ապա թող ասնք այս տեղ. Եթէ արեգակի վերայ մի թնդա նօթաձիգ մարդ (արտիլերիստ) այս բոպէիս արձակէր մի թնդանօթ և ումբը իւր յայտնի արագութեամբ, օր ու գիշեր, կիւրակի և հասարակ օր, ուղիղ ընթացքով թռչէր անդադար, այնու ամենայնիւ նա հասանելու էր Մերկուրիոսին մօտ տասն տարուց յե-

տոյ, Վենուսին տաան և ութ տարուց յետոյ, երկրին, ինչպէս աս-
վեցաւ վերեւում քսան և հինգ տարու մէջ, Մարսին երեսուն և
ութ տարուց յետոյ, Իւպիտերին հարիւր երեսուն տարուց յետոյ:
Իսկ մինչև Սատուրնոսը հասանելու համար հարկաւոր էին 238
տարիք, և մինչև Ուրանոսը 479 տարիք: Այսպէս է ահա այդ մոլո-
րաների հեռավորութիւնը արեգակից, որ ասեա թէ նոցա մայրը
և անուցին է. այնու ամենայնիւ նա տարածումէ իւր չորս կողմը,
մինչև վերջին մոլորակը, այնքան լոյս, ջերմութիւն և առատութիւն,
ինչքան հարկաւոր է, և անտեսանելին Աստուած, որ ստեղծել է
նորանց, իւր ամենակարողութեամբ և գիթութեամբ ամենայն տեղ
ներկայ է և յագեցնումէ և ուրախացնումէ ամենայն էակի սիրտ,
որ կենդանի է:

ԳԻՍԵԼՈՐ ԼՍՏՂԵՐԸ (ԿՈՄԵՏՆԵՐԸ):

Այժմ գալիս ենք քննելու գիսաւոր աստղերը, որոնցից ար-
դէն աւելի քան թէ 400 հատ անյիշելի ժամանակներից յայտնա-
գործած ու քննած են:

Մի գիսաւոր աստղ է միշտ մի շատ ուշադրութեան արժանի
տեսիլ, երբ որ նա յանկարծ, առանց մեղ իմաց տալու և անհա-
մետաբար երևումէ երկնակամարի վերայ և կանգնած է այն տեղ
և չէ խօսում մի բառ, զոր օրինակ մի գիսաւոր աստղ որ երևեցաւ
1680 թուականին, որ չորեքստիկ այնքան մեծ էր, ինչքան երե-
կոյեան աստղը, կամ թէ 146 տարի Վրիստոսից յառաջ երևե-
ցածը, որ, ինչպէս պատմութիւն է լինում, աւելի մեծածէ է եղած
քան թէ արեգակը, կամ թէ 1769 թուականին յայտնուածը որի
պոչը հասանումէր մինչև չորրորդ մասը երկնքի, կամ երբ որ երկու
հատը միասին երևումեն, որ նոյնպէս պատահած է: Այնուհետեւ,
ասեա թէ Աստուած խօսումէր մի աստղաբաշխի հետ այսպէս.
«Կարծումես դու, որ այժմ վերջացած է քո գործը և քեզ ծա-
նօթ էին բոլոր աստղերը երկնքի. տես ահա մի այլ աստղ, որ դու
դեռ ես տեսած չես, որ և նոր ի նորոյ ձգելու է քեզ քննութեան-
ների մէջ: Միւսերը նոյնպէս հարցաւորութեամբ և հիացքով նա-
յումեն այդ հրաշալի աստղի վերայ, և մայրը գորան ցուցանումէ
իւր մանուկին, ասելով.» տես, ինչպէս պանդելի է Աստուծոյ ա-
մենակարողութիւնը:»

Այժմ պիտոյ է ասել, որ այդպիսի դիտաւոր աստղերը չեն ամենեքեան միմեանց պէս. այլև նոյնը, քանի ժամանակ կարելի էր զննել նորան, շատ անգամ փոփոխումէ իւր կերպարանքը. նոքա երբեմն պայծառ են, երբեմն պղտոր, երբեմն մեծ, երբեմն փոքր, բոլորակ և անկիւնաւոր, մօտաւոր կամ թէ հեռաւոր մեզանից: 1770 թուականի դիտաւոր աստղը իւր օթեւանումը 13 անգամ աւելի մեծ էր, քան թէ Վուսինը, թէպէտ նորա ընդարձակ հեռաւորութեան պատճառով, երկրին վերայ չէր համարվում այդպիսի: Մի դիտաւոր աստղ 1680 թուականից, 160 անգամ աւելի մօտ էր արեգակին, քան թէ երկիրս: Մինը 1770 թուակ. եօթն անգամ աւելի հեռի էր երկրից, քան թէ Վուսինը: Մի քանիքը զոցանից այնպէս հեռաւոր են կամ այնպէս փոքրիկ, որ աստղադիտակքը կամ թէ օրացոյց շննդները իւրեանց հեռացոյցներով միայն կարող են յայտնադործել նորանց. միւսները կարելի չէ երբէք տեսնել, որովհետև նոքա չափից դուրս հեռակայ են մեզանից, կամ թէ ցերեկով կանգնած են երկնակամարի վերայ:

Գիտաւոր աստղերը ունին շատ նմանութիւն մոլորակների հետ, և նոյնպէս, ինչպէս սոքա, պտուտովումեն արեգակի չորս կողմով. բայց նոքա շատ զանազան են մոլորակներից. նոքա տեսանելի են միայն սակաւ անգամ, չունին ոչինչ այնպիսի ամուր և խիտ մարմին, որպէս երկիրս, կամ թէ միւս մոլորակները. նոքա զարդարած են մի գեղեցկալոյս պոչով:

Գիտելի է նախ և յաւաջ. այս դիտաւոր աստղերը երեւում են շատ աւելի սակաւ, քան թէ մոլորակները որ ամենայն օր ծագում են և մտանում են երկնակամարի վերայ: Պատճառ, նոքա չեն այնպէս մօտ արեգակին կամ թէ մեզ, ինչպէս մոլորակները: Ոչ. նոքա են խակական գիշերային թափառողք և վախում չեն գնալ դէպ ի օտարութիւն, ինչպէս այս կամ այն քնքուշ պահած տնորդին: Այլ որ մի այդպիսի աստղ միանգամ կատարել է իւր շրջանաւորութիւնը արեգակի չորս կողմով և նորանից ջերմութիւն է ստացել և վայելել է մի սաստիկ ամառն, այնուհետև երկար ճանապարհով հեռանումէ և երթումէ դէպ ի իւր ձմեռը, բայց ոչ որ չզիտէ, թէ ուր: Այլ որ նա 30 կամ 100 տարի, կամ շատ հարիւր տարիք աւելի հեռի և հեռի ճանապարհորդել է, ապա մտաբերումէ նա, և կրկին վերադառնումէ, միւսանգամ ջերմանալով իւր սիրելի արեգակի մօտ, և նա գործ է դնում դարձնալ նոյնքան

Ժամանակ, մեր մօտ գալու համար. սակաւ կը պատահի, որ նա, որ միանգամ տեսած էր նորան, կարողանար սպասել նորա վերստին դարձին, այլ հանգստանումէ քնելու և այլևս հոգս չունի նորա մասին: Արձանագրած է գիտութեան տախտակների վերայ, թէ մի գիտաւոր աստղ 1436 թուակ. մինը 1531 թուակ. մինը 1607 թուակ. մինը 1683 թուակ. երեկ է երկնականարի վերայ և որովհետեւ միշտ մի ժամանակից մինչև միւր, մօտ 76 տարի, մի փոքր աւելի կրօմ պակաս միջոց անցած էր, այս հիմքի վերայ պնդումէր մի ուսումնական, չալէյ անունով, թէ միշտ եղած է նոյն գիտաւոր աստղը, և նորան պիտոյ էր, շատ շատ յետ մնալով, դարձեալ երեկ 1759 թուականին, որ և ստուգութեամբ պատահած է, և այդպէս 1835 թուակ. նոյնպէս երեկ է միւսանգամ: Այնուպէս պնդումէր միանգամ մի այլ ուսումնական, թէ 1532 և 1761 թուականները կոմետը էր մի և նոյնը և այս պատճառով պիտոյ է 1790 միւսանգամ երեկ. բայց դա երեկ չէ. արդեօք այս կոմետն էր որ երեկոյս 1858 թուականին, թէ մի այլ գիտաւոր աստղ, որ 1264 թուակ. յայտնուած է, ինչպէս մուսթուլմէն աստղաբաշխքը:

Գիտելի է երկրորդ. Գիտաւոր աստղը չունի ոչինչ այնպիսի ամուր նիւթ, որպէս երկիրը կամ մի այլ մարմին: Ոմանք գոցանից երեւումն որպէս մի մեծ շոգեղէն մարմին, այնպէս որ կարծումէին նոցա միջով տեսանել այն միւս փոքրիկ աստղերը, որ կային նոցա հետեւում: Միւսերը թէպէտ մի փոքր թանձր են արդէն, բայց ցուցանումն այնպիսի կերպարանք, որպէս թէ ոչ ամենայն բան օրինաւոր կապակից էր նոցա մէջ, այլ գատարկ միջոցներ շատ կային այն տեղ: Սակայն մի քանի ուսումնականք կամին պնդել, որ մի այդպիսի կոմետ իւր երկար ճանապարհորդութեան մէջ, եթէ նորան պատահում չէր ոչինչ ձախորդութիւն, կարող էր հետ զհետէ աւելի թանձրանալ և վերջումը ստանալ մի մարմնի կատարեալ բնութիւն և յատկութիւն: Մեր երկիրը կարող էր այս միանգամ նոյնպէս եղած լինել մի լիկ շոգեղէն գունդ, շատ հազարաւոր մոլորաներ շրջապատով, յետոյ, գնալով դնալով աւելի ջրաւէտ էր դարձած, ապա ցած էր նստել ամուր հողը, երկիրը և ջուրը բաժանվել էին միմեանցից և այնուհետեւ գորանից գոյացել էր այն բանը, որ կայ այժմուս:

Գիտելի է երրորդ. Կոմետեան աստղերը զարդարած են մի

գեղեցիկ, լուսաւիայլ պոչով, բայց ոչ ամենեքեան: Ոմանք, զոր օրինակ, ունին շուրջանակի մի լոկ ճառագայթմանոյլ, որպէս թէ շրջափակած էին լուսաւոր մագերով, ինչպէս մեծազիր աստուածաշունչերի մէջ սուրբ աւետարանիչների և առաքելների գլուխքը երևում են: Բայց եթէ մի այլպիսի աստղ ունի պոչ, այնուհետև ցուցանում է միշտ մի շոգեղէն երևոյթ, ճառագայթներից պայծառացած: Միշտ կարելի է նորա քամակում տեսնել այն ասաղերը, որոնց մօտից անցանում է նա. նա միշտ թեքված է մի փոքր, երբեմն մեծանում է, երբեմն փոքրանում է, երբեմն պայծառանում է և երբեմն գունատվում է. նա երբէք գտանվում է զիսաւոր աստղի կողմում, որ հանդիպակաց է արեգակին այլ նորա ներհակ կողմում: Գնու ևս ոչինչ աւելի բան չգիտեն հաւաստի, այդ լուսաւ պայծառ շոգեղէն երևութի մասին: Գուցէ դա էր միայն նշոյլը արեգակի ճառագայթների, որ թափանցելով մտանում են կոմեարի շոգեղէն և ջրային երկրի մէջ:

Գիտելի չորրորդ. Գիտաւոր աստղը նշանակ է ձախորդութեան: Կարելի է հաւաստեալ համարել, թէ մի տարու միջոցում կամ ծագելու է մի պատերազմ, կամ լինելու է երկրաշարժութիւն, կամ թէ կործանվելու են ամբողջ քաղաքներ և թագաւորութիւնք, կամ թէ մեռանելու է մի հզօր թագաւոր, կամ թէ պատահելու է մի այլ բան, որի վերայ ոչ ոք ուրախանալու չէր: Բայց այս խօսքերս չէ պիտոյ է այնպէս հասկանալ, որպէս թէ կոմեան էր այդ ձախորդութեան բերողը կամ թէ նա երևում էր որպէս մի լրարեր սուրհանդակ: Ոչ. կոմեար ոչինչ տեղեկութիւն չունի մեր մասին. նա գալիս է, երբ որ հասել է նորա ժամանակը: Աորան նոյնպէս լաւ կարելի է տեսնել միւս մոլորակներից, ինչպէս մեր երկրից. բայց մեր այս տեղ մեր ցաւերով և ուրախութեններով, մեր երկիւղալից և յուսալից սրտերով, մեր վայելութեան զբաւոյններով և գերեզմանասաներով, գտանվում ենք Աստուծոյ ձեռքում: Բայց, ամենայն տարի, ուր և իցէ այս ընդարձակ երկրագունդի վերայ, ծովի այս կամ այն կողմում, պատահում է անտարակոյս մի մեծ ձախորդութիւն, այնպէս որ նոքա, որ մի կոմեարից մարդաբէացիլ էին ձախորդութիւն, գրաւը տանելու էին, թող կոմեար դար, երբ որ կամէր: Այլպիսի մարգարէքը այնպէս էին որպէս մի խորամանկ երիտասարդ, որ մի մեծ գիւղի մէջ վեր կենար, նոր տարու գիշերին կանգնէր փողոցի մէջ, նայէր դէպ ի աստղերը և

րայ, և գիւղից գիւղ որձակի ձայնը տարածվումէ գիշերի մէջ, ծագումեն անդադար նորանոր աստղեր և վերջ չկայ դորան: Այս պատճառով և կարող չենք մեք երբէք բոլոր տեսանելի աստղերը երկնքի տեսանել միանգամայն, և ոչ իսկ դոցա կէսը. պատճառ, ստուգված է, որ դոքա բոլոր օրը նոյնպէս, ինչպէս գիշերը յառաջ են տանում իւրեանց ընթացքը երկնքի վերայ, միայն թէ մեք ցերեկի պայծառութեան աղաղաւ կարող չենք տեսնել նորանց: Պատճառ, ով որ գիշերով աղաւ երկնականարի տակ է, զոր օրինակ մի գիշերի պահապան, մի որսորդ, մի ձկավար, և փոքր ի շատե ուշադիր է, նա գտնանելու է, որ երեկոյին, երբ մթնանումէ, երեւումեն երկնքում ամենեւին այլ աստղեր, քան թէ առաջ տուն, լուսաբացից յառաջ: Ուր են չքանում սըքա. Ուր են գնում նոքա: Պատասխանի. նոքա բոլոր օրը մտել ու ծագել են: Ուրիմն, և շատ գեղեցիկ ու պայծառ աստղազարդ գիշերի մէջ կարող ենք հազիւ թէ աստղերի կէսը տեսնել, և այնու ամենայնիւ այնքան բազմաթիւ են նոքա, որ եթէ կամէինք շտապով համարել նորանց մի փոքր, յառաջ քան թէ կ'աւարտէինք մեր համարողութիւնը, արդէն չկային այն տեղ նոյն աստղերը, այլ միւսեր: Այս պատճառով իրաւացի է Աստուածաշնչի խօսքը. Եթէ մի մարդ կարող էր համարել երկնքի աստղերը, ապա կարող էր համարել և քո զաւակը, այսինքն շրէական ազգը:

Աստղադիտակքը, աստղերի բազմութիւնը պատշաճաւոր կարգի տակ պահելու համար, ունանց, արժանի ուշադրութեան աստղերի տուած են մի յատուկ անուն, կամ թէ նոցա, որ միասին հանդիսանումեն մի պատկեր, տուած են մի պատկերի անուն, զոր օրինակ Խաչը, Թապը. կամ թէ 20 մինչև 100 աստղի չորս կողմով քարշել են մտքի մէջ մի դիժ, որ երբեմն ցուցանումէ մի Ղայլի կամ թէ Խեցգետնի կերպարանք և կամ թէ մի ամենեւին ուրիշ. և սորան ասումեն Աստղապատկերք (Համաստեղութիւնք) զոր օրինակ 12 Աստղապատկերքը, Այսը, Արեւուորհակը, Արիձը, և բոլոր աստղերը մեծ ու փոքր, որ դրած են մի աստղապատկերի մէջ, պատշաճումեն այդ աստղապատկերին, և եթէ միանգամ պակասեր մինը դոցանից, այդ բանը շուտով նկատելու էին աստղադիտակքը, բայց կարող չեն ճար աւանել գորան:

Բայց այս բոլորը զեռ ևս մի ճշկն բան է. կան ևս աւելի շատ աստղեր որ մեք չենք տեսնում, քան թէ որ տեսնումենք մեք:

Ուր, երկու կամ երեք աստղի մէջ, մերկ աչքին երևումէ մի անապատ կամ դատարկ տարածութիւն, այն տեղ, եթէ նայէիր դու մի օրինաւոր հեռացուցով, կը լուսափայլին քո առաջն աւելի քան թէ 10 նոր երկնային աստղիկներ:

Օսանթ չէ՞ մեզ ամեններին այն կաթնային շաւիղը, որ մի լայն փողփողուն գօտու պէս շրջապատումէ երկինքը: Աս նմանումէ մի մշտնջենաւոր շողեղէն շերտի, որ շողշողումէ մի թոյլ պայծառութենից: Բայց եթէ դու աստղադիտակների ապակիներով քննէիր դորան, այդ բոլոր փառահեղ լուսեղէն մտաւտուղը կը բաժանվէր անհամար փոքրիկ աստղեր, այնպէս, ինչպէս դու պատուհանից դուրս նայելով դէպ ի մի սար, տեսանումէիր մի լոկ կանաչ գոյն, բայց մի հասարակ ապակիով կը տեսանես արդէն ծառ ծառի մօտ և տերւեներ տերւենների մօտ, և կը թողուս քո հաշուելը:

Այո խելքի մօտ բան է, որ եթէ մի աստղադիտակ կարողանար վեր բարձրանալ և նստել վերջին ամենաբարձր աստղի վերայ, որ այս մեր երկրից տեսանելի չէ, և այն ժամանակը վերջանալով չէր նորս գործը, այլ մի նոր սքանչելազարդ երկինք աստղերով և կաթնային շաւիղներով կը բացվէր նորա աչքի առաջն, տարածվելով մի անվերջ ընդարձակութեամբ:

Ինչպէս պէտք է այժմ տեսնել աստղերի շարժականութեան խնդիրը: Աթէ կամէինք ասել թէ նորա ծագումն և մտանումն, այնու ամենայնիւ ոչ ամենեքեան ծագումն և մտանումն. այլ, եթէ դու ընտրումես քեզ մի կայք դէպ ի հիւսիս, ուստի գալիս է ձմեռը և հիւսիստեղծակ ազգերը, և մի փոքր դէպ ի վեր ես նայում երկնակամարի վերայ, ոչ շատ հեռի մեծ Օօրասայլից, այն տեղ կանգնած է մի աստղ, որ չէ այնքան շարժուն և տափումէ Օդինա կան կամ Բեհուային աստղ: Վէպ ի սա նայումն բոլոր աստղերը մինչև կենդանակերպների շրջանակը կամ 12 աստղանշանքը, որպէս իւրեանց պարագլխի կամ կենտրոնի վերայ, և պտուտվումն նորա չորս կողմով, այնպէս, որ նոքա երբէք մտանում չեն: Այս պատճառով կարելի է, զոր օրինակ Օօրասայլը ամառն ու ձմեռ, բոլոր զիշերը, տեսանել, երբեմն Բեհուական աստղի վերայ, երբեմն չորս տակ: Բայց աւելի հեռաւոր աստղերը իւրեանց մեծ շրջաններով պէտք է ցածումն արդէն պարստնուն երկրի չորս կողմով, և միւս կողմից դարձեալ բարձրանան: Ուրեմն կարելի չէ միշտ տեսնել, զոր օրինակ, եթնայլոյս աստղը: Աթէ դա ներքևումն է,

կարելի չէ տեսանել դորան: Բայց եթէ դու կայք ընտրէիր քեզ
դէպ ի հարաւ, ուստի գալիս է ամառը, խտիշիկները և արագիւլքը,
Բեհուական աստղին դէմուդէմ, նոյնքան ևս խոր մեր ցածումը, ինչ-
քան սա մեր վերելումն է, այն տեղ դարձեալ կանգնած է մի այդ-
պիսի Բեհուական աստղ, որ երբէք չարժւում չէ: Վէպ ի նա նա-
յումն կենդանակերպերի շրջանակի միւս կողմում գտանաւ աստ-
ղերը, և շարժւումն նոյնպէս նորա չորս կողմով, միշտ աւելի փոքր
շրջաններով, ինչքան աւելի մօտենումն նորան, ամենեւին այնպէս,
ինչպէս մեր աշխարհում:

Այս բոլորը, խօսելով ճշգրտապէս, է միայն երևոյթ: Բայց
ճշմարտութիւնը այս է ահա, որ ունինք ասելու. Արկիւրը շուր-
ջանակի կախւած է լոկ երկնային, անթիւ ու անվերջ աստղերի
մէջ: Արկրի մի բեհուը, որին մեք աւելի մօտաւոր ենք, նայումէ
դէպ ի վերին բեհուական աստղը երկնքի վերայ, որ մեք մեր աշ-
խարհում և մեր սարերի վերայ երբէք տեսանում չենք, դէպ ի
ստորինը և դէպ ի աշտակը որ իբրև թէ երկրի միջով անց է կենում.
Բայց այդպէս չէ ստուգութեամբ. եթէ արդարեւ այդ աշտակը ան-
ցանէր միջեց և տակից ու վերելից հասանէր մինչև աստղերի ներսը,
այնուհետև ծակելու էր երկու բեհուական աստղերը երկնքի վերայ
և նոցա մէջ, երկրի հետ միասին, որպէս թէ իւր ծղինիքում պը-
տուտվելու էր. և այդպէս արդարեւ պտուտվումէ երկիրը, նորա
բեհուքը նայելով դէպ ի բեհուական աստղերը: Վորանից հեռու-
մէ որ, ինչպէս կարծումենք թէ արեգակը քսան և չորս ժամի մէջ
շրջումէ երկրի չորս կողմով, նոյնպէս կարծումենք թէ բոլոր աստ-
ղերը ևս մեծ ու փոքրիկ շրջաններով ման են գալիս երկրի չորս կող-
մը: Բայց ոչ, այդպէս չէ. Արկիւրը միայն քսան և չորս ժամի մէջ
կատարումէ իւր պտոյտքը իւր վերայ և այդպէս անցանումէ աստ-
ղերի մօտից, բայց ոչ աստղերը նորա մօտից:

Ինչ որ մինչև այժմ ասած է անշարժ աստղերի վերայ, կա-
րող է մի մասամբ տեսանալի և ճանաչվել մարմնաւոր աչքով: Բայց
մոքի աչքը տեսանումէ աւելի, քան թէ մարմնի աչքը:

Կախ. «Անշարժ աստղերը այնքան շատ հեռակայ են մեզա-
նից, որ ոչ մի ճանապարհով հնար չկայ նոցա անհուն հեռաւո-
րութիւնը հաշուել: Միտ դիր. առաւել մօտաւոր աստղը դէպ ի
մեզ է անտարակոյս Մըրիուր կամ Շ նաստեղը: Այդ բանը եղա-
կացնումենք նորա մեծութենից և զարմանալի գիղեցիկ փայլողու-

Թենից, որով գերազանց է նա բոլոր միւս աստղերից: Այնու ա-
մենայնիւ պիտոյ է նա 27,654 անգամ աւելի հեռաւոր լինի մե-
զանից քան Թէ արեգակը. պատճառ, եթէ աւելի մօտաւոր լինէր,
այդ բանը կարելի էր խնայել, և մի Թնդանօթ Սիրիոսի մէջ ար-
ձակած, պիտոյ է, հաւասար արագութեամբ յառաջ դալով, ա-
ւելի քան Թէ 600,000 տարի Թռչէր, մինչև կը հասանէր երկրին:
Այո կարելի էր աւելի ասել, բայց բաւական է այս. ապա Թէ ոչ,
ընթերցողը հաւատալու չէր մեղ: Ինչքան Սիրիոսը հեռի է եր-
կրից, մօտ նոյնքան ևս հեռի է նա արեգակից. պատճառ, մի քանի
միլիոն մղոն աւելի կամ պակաս ոչինչ է այս տեղ:

Արկորդ. «Սիրիոսը, որ այնքան անհոռն հեռաւորութենից
այնու ամենայնիւ երևում է այնքան մեծ և մի ճառագայթաւէտ լոյս
ցած է ուղարկում դէպ ի մեզ, պիտոյ է իւր հայրենի օթեանում
նոյնպէս մեծ լինի, ոչ, պէտք է աւելի մեծ լինի քան Թէ արեգակը,
ուրեմն նոյն ինքը մի փառաւոր, ճառագայթաւէտ արեգակ լինի:
Այլապէս կարող չէ լինել: Եթէ մեք պատճառ ունինք հաւաստի
կարծելու, Թէ Սիրիոսը իւր օթեանում մի արեգակ է, ապա ու-
նինք պատճառ կարծելու, որ ամեն մի անշարժ աստղ մի արեգակ
էր: Պատճառ, եթէ նոքա երևում են մեզ շատ ու շատ փոքրիկ,
ապա են միայն նոյնքան ևս աւելի հեռի մեզանից. բայց ամենեքեան
շողջողում են իւրեանց սեփական, մշանջնաւոր լուսով. և ուրիշ
որ տեղից պիտի ունենային դրան:

Արկորդ. «Մեր արեգակի հեռաւորութիւնը Սիրիոսից սպա-
սաւորում է մեզ որպէս մի կշռաբաւական չափ, Թէ մի երկնային
արեգակ կամ աստղ որչափ հեռի է միւսից:» Պատճառ, եթէ մեր
արեգակի և սիրիոսեան արեգակի մէջ գտանելում է մի միջոց որ մի
Թնդանօթի ուումը 600,000 տարում անցանել կարող չէ, ապա
կարելի է կարծել, որ և միւս արեգակները, նոյնչափ ևս ամեն մինը
հեռի են իւրեանց առաւել մօտաւորներից մինչև ամենավերին կաթ-
նային փողոցը, ուր նոքա այնպէս փոքրիկ են երևում և այնպէս
խիտ մօտ միմեանց, որ մի քանի հարիւրը նոյնից հազիւ Թէ ցու-
ցանում է մի մառախլային բիծ որ կարելի էր ծածկել Ռուսաց հինգ
կոպեկանոցով: Հատ բնական բան է, եթէ այս տեղ վերջանում է
մարդկային հասկացողութեան սահմանը: — Այլ ջառպէս եթէ

Չորրորդ, այս բոլոր սքանչելիքը յայտնի էին կայուցած,
երևում չէ, որ այս բոլոր անհամար աստղերը, մանաւանդ նոքա,

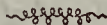
որ լոկ աչքով կարելի չէ տեսանել, մեր համար միայն ստեղծած էին, այլև որ օրացոյց շինողը ընթերցողին արծաթի համար կարողանար գրել այդպիսի նիւթի վերայ: Որպէս թէ մի մարդ մի օտար քաղաքի մէջ կամէր գիշերով ճանապարհորդել, և իւր ննջարանի փոքրիկ պատուհանից առաջին անգամը դուրս է նայում, և դէպ ի աջ ու ձախ քսան տունների վերայից տեսնումէ որ այնպիսի շատ ճրագներ դարձեալ վառվումեն, ինչպէս որ իւր փոքրիկ ննջատանկի մէջ վառվումէր մինը: Պատուելի ճանապարհորդ, այս ճրագները չեն քո համար վառած, որ քո փոքրիկ քնատենկի մէջ լինի մի ուրիշս պայծառութիւն, այլ ամեն մինը այս ճրագներից լուսաւորումէ մի սենեակ, և այդ տեղ լուսի մօտ նստած են մարդիկ և կարդումեն օրագիրք կամ երկոյեան արօթք, կամ թէ դժբա մանում ու դործումեն, կամ խաղումեն և փոքրիկ աշակերտը շէնումէ մի օրինակ Վե Տրի հաշուարարութեան կանոնի:

Նմանապէս կամենումեն խելացի մարդիկ կարծել, ուր որ այդպիսի հեռաւորութեամբ մեզանից, այդպիսի հեռաւորութեամբ միմեանցից շողողումեն այդքան անհամար փառահեղ արեգակներ, այն տեղ պէտք է պատկանէին իւրաքանչիւրին նոցանից և մոլորակներ ու երկրամարմիններ, որ ստանումէին նոցանից լոյս և ջերմութիւն և ուրախութիւն, ինչպէս մեր մոլորակները մեր արեգակից և դոցա վերայ պէտք է բնակէին կենդանի և բանական էակներ, ինչպէս մեր երկրի վերայ, որ վայելումեն երկնային լոյսը և պաշտումեն իւրեանց արարիչը. և եթէ նոքա գիշերով դուրս էին նաշում դէպ ի վայրեն երկինքը, ո՞րքա, արդեօք տեսնում չէին և մեր արեգակը որպէս մի փոքրիկ աստղ. բայց մեր երկիրը տեսնում չեն և ոչինչ տեղեկութիւն չունին այն մասին, որ Վուդուվեկոս Նապոլէոն երրորդը, մի քաղաքական ջրմուկի մարդ, խորամանկութեամբ ներս մտանելով Ֆրանսիայի հասարակապետութեան մէջ և Պրեզիդենտ (առաջնորդ) դառնալով և ապա բռնութեամբ ձեռք բերելով կայսերական թագը, մեռուցանումէ Ֆրանսիական ազգի աղատութիւնը. բայց նորան միտթարեղու համար քարոզումէ աշխարհին թէ Ֆրանսիական ազգը կոչված է ազատութիւն տալու ազգերին իւրեանց բռնականների ձեռքից, մի ազատութիւն որ ինքն չունի, թէպէտ բանի խորհուրդը ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ, որ Ֆրանսիական ազգը միշտ ղեաղված լինելով արտաքին բաների հետ, ժամանակ չունենար մտածելու իւր վերայ, իւր առ-

անին թշուառութեան վերայ, ուրիմն և աշխատելու բաց ձգել այն սարկութեան լուծը, որ Նապոլէոնը վարդապետմի սամիթնելով կապել է նորա վղին: Նորքա չեն տեսնում մեր երկրի զեղիցկութիւնը, երբ գարունը ծաղիկներով զարդարած և ամառնային թռչնիկներով կենդանացած, թագաւորումէ ամենայն ծառերի և թուփերի վերայ, և մէք տեսնում չենք նոցա երկնային դարնան վայելքութիւնը: Բայց մշտնջենաւոր և ամենակարող հոգին, որ այս բոլոր ճրագները վառել է և բոլոր տիեզերական մարմինների գունդերը կրումէ իւր ձեռքում, տեսնումէ այն փոքրիկ մանուկը իւր մօր զրկում, քաղցր ժպտումը շրթունքի վերայ, տեսնումէ այն սիրող հարսը որ արտասովումէր իւր փեսայի մահը, նա գրկախառնումէ երկիր և երկինք և բոլոր տիեզերք, սիրով ու զթութեամբ:

Եթէ մարդս քննումէ աստեղադարձը երկինքը, նորա սիրտը ասումէ նորան, որպէս թէ նա իւր հայեացքով միջամուխ էր լինում Եստուծոյ Նախախնամութեան խորքի մէջ, և ամեն մի աստղ յեղափոխումէր մի իմաստութեան առակ: Առաջինը ասումէ. «Վո սարիքը տեւումեն յաւիտեանս յաւիտենեց: Վառ սկզբից հիմք ես ձգել երկրին և երկինքը քո ձեռքի դործ է:» — Երկրորդը ասումէ. «Չեմ ես մի աստուած, որ մերձաւոր է, ասումէ տէրը, և ոչ մի աստուած որ հեռաւոր էր: Արքայութեան դու, որ մի մարդ կարող էր այնպէս թաքուցանել իւր անձը, որ ես չտեսանէի նորան:» — Երրորդը ասումէ. «Վառ քննումես ինձ և տեսնումես իմ բոլոր ճանապարհները:» — Չորրորդը ասումէ. «Ինչ է մարդս, որ դու յիշումես նորան, և մարդու որդին, որ դու ողորմումես նորան:» — Հինգերորդը ասումէ. «Թէպէտեւ մայրը մոռանար իւր զաւակը, բայց ես մոռանալու չեմ քեզ, ասումէ Տէրը:»

Ս. Նալբանդ:

ԲՆԱԽՕՍԱԿԱՆՔ

ԵՆԶՐԵՒ.

Եթէ չկայ ջուր, — չկան և բուսականք. եթէ չկան բուսականք, — չկան և շնչաւորք. եթէ չկան շնչաւորք — չկան և մարդիկ: Արիւրի պատշաճաւոր չափով ջրվիլը մի կենսական կարեւոր խնդիր է արարչագործութեան կարգի մէջ: Այն խորհրդաւոր մեքենաշարժութիւնը, որով կատարվում է այս ջրոցութիւնը, շատ բազմամասնեայ է. բայց եթէ նայենք նորա վերայ, ինչպէս մի ահագին, անօթի վերայ, որ սահմանած է ջուրը վեր քարշկու և մեր մոլորակի մակերևոյթը ջրելու, ապա չէ կարելի աւելի աջոյակ և աւելի զօրաւոր կարգ պատկերացնել մաքով:

Վիցուք, թէ որ և իցէ ցամաք հողի վերայ, նոյն խակ տեղում, ուր, չլինելով հաւասարի տեղագրական իրողութիւնը, առաջին ժամանակների աշխարհագիրը դրել էր մի առանձին նշան, դասնվում է մի ազարակ որ հեռի լինելով լճերից և գետերից, շատ չբաւորապէս ջուր էր ստանում աղբիւրներից և ջրհորներից: Մի քանի տարի չէ եղել այն տեղ ոչ մի կաթիլ անձրև: Անբաղդ կալուածատէրը իւր հողաբաժինը ինչպէս պիտի պահպանէր բարեւոր դրութեան մէջ: Միտ դնելով ահաճութեանը երկրագործների որ անպաղար քանդատում են եղանակի անյաջողութեան և երկրի վերայ, կարելի է ենթադրել, որ վերոյիշեալ ազարակի տէրը բարձրաձայն տրտնջելու էր և վերջումը անոյս լինելով յաջողութենից, կը հրաժարվէր իւր անպառուղ աշխատասիրութենից: Եթէ նա հողի միջով փորէր ջրանցք, մօտակայ դետից ջուր բերելու, և եթէ, այս ջուրը

աւելի պտղաբեր կացուցանելու համար, ակօսածիդ պատառեր իւր դաշտերը անհամար առուներով, այդ լինելու էր նոյնպիսի դժուար և անօգուտ աշխատութիւն, զոր օրինակ եթէ մինը կամենար գրիչ կորելու գանակներով մշակել Մեծ Բրիտանիայի բոլոր վարելի հողերը, կամ թէ մկրատով հնձել մի ամբողջ տէրութեան բոլոր արտերը: Իսկ եթէ՝ ասէինք, թէ կարելի էր տակառներով և խողովակներով ջրել իւր վարուցանքը, ապա մտածել զորս վերայ լինելու էր անմտութիւն:

Մեզ հանդիպեցաւ միանգամ, մի փոքրիկ քաղաքի մէջ, որ յայտնի է իւր ջրերով, տեսանել մի մարդ, որ ջրումէր մի մեծ զբօսարան այն մտքով, որ փարատէ փոշին: Աա դորձ էր սծում անիւների վերայ սարքած խողովակ, որ ներգործումէր մի լծակի միջնորդով և տարած էր ջրալից տակառի մէջ: Այս պատուելի աշխատաւորը ժողովրդի առողջութեան համար, ինչպէս պիտոյ էր, տեղաւորելով իւր անօթը, սխանումէր ջուր ցանել դէպ ի աջ և ձախ, և այսպէս խնամալցներով մի որոշեալ տարածութիւն, փոխադրումէր իւր մեքենան դէպ ի փոքր ինչ հեռի, յառաջ տանելով այս դորձը այնչափ երկար, մինչև մի առանձին ձայն խողովակի մէջ իմաց էր տալիս, թէ ջրի շտեմարանը դատարկվումէ: Աթէ հասնումէր մի այդպիսի չքաւորութիւն, մեր տղամարդը դադարումէր ջրելուց, և իւր անօթը քարշկելով հետեւից գնումէր աղիւրից ջուր բերելու և վերադառնումէր այն տեղում, դադարել էր ջրելուց, և յառաջ էր տանում իւր դորձը: Այս օտարոտի ընթացքը այնքան փոքր նմանումէր իսկական անձրևին, ինչքան թէստորոնական հրապարակի մէջ երկաթեայ տախտակի որոտումը նման է ամպերի ստոյգ որոտմանը: Յաւելացրէք սորա վերայ, որ նոյն միջոցին, երբ զբօսարանի մի անկիւնը ջրվումէր, միւսը հապիւ թէ ազատւած ջրի թացութենից, արդէն չորանումէր կիսով չափ. թող այն փոշոտ տարածութիւնքը որոնց ամենեւին չէր հասնում ջուրը:

Մի խօսքով, այն գեղեցիկ մարդը Բրումմել անուն, որ միանգամ ասումէր թէ միտել է մի բույէական մօտաւորութեամբ մի սառնարէմ մարդու հետ, համարձակապէս կարող էր օթեան հաստատել այս զբօսարանի մէջ առանց երկիւղի թէ գտանելու էր միտողութիւն: Աթէ մտածէինք մեք թէ Նւրուպայի բոլոր բնակիչքը յանձն էին առել այսպիսի կերպով ջրել իւրեանց երկիրները,

ապա հաղել թէ կարող էին նոքա երկրագործութեան մէջ հարկաւոր եղած խոնաւութիւնը հասուցանել այնպիսի հողային տարածութեան որ հաւասար էր մի անգլիական կոմսութեան կամ թէ մի Ֆրանսիական հողատահմանի:

Սեր բաղդից, բնութիւնը ազատումէ մեր ձեռքը այսպիսի աշխատութենից: Այն միջոցին, երբ մեր երեւակայած ագարակի կալուածատէրը գլուխը կտարումէ հնարք մտածելով դասնելու մի պողապործիչ հեղանիւթ, ինքը բնութիւնը տալիս է դորան ձրի և առատութեամբ: Այն ու արձակ, գիցուք թէ մի քանի հազար վերստ տարածութեամբ, բարձրանում են պատուական արտաշնչութիւնք (գորըշիք) որ և իցէ մեծ ջրեղէն շտեմարանից և խոնաւ գետնից, և կախվում են օդի մէջ:

Ջուրն է կենսական տարրը աշխարհի. նորա անընդհատ շրջանակութիւնը նոյնքան ևս հարկաւոր է երկրագնդի գոյութեան համար, ինչքան արիւնի շրջանակութիւնը երակների մէջ հարկաւոր է մարդու աւողջութեանը:

Բայց եթէ ջուրը միշտ որոնումէ իւր հաւասարակշռութիւնը և գտնւումէ դորան ովկիանոսի մէջ, ուրեմն ի՞նչպէս կարող է նա դարձնալ երեւել աւելի բարձր տեղերում, այո՛ և սարերի կատարի վերայ: Ի՞նչպէս է նա ազատվում աղանիւթերից և ուրիշ օտար խառնուրդներից, որ կարող էր ընդունել իւր մէջ երկրից կամ ծովից, և ի՞նչպէս է խտակվում նոյանից:

Արաշիլ երևոյթը գորըշիների — շատ բարեգուշակ բան է երկրագործի համար: Ջուրը ունի իւր յատուկ, բաւական նշանաւոր կշիռը, ըստ որում 860 անգամ ծանր է օդից (երբ որ Յելվիոսի ջերմաչափով ցուցանում էր եղանակը 15 աստիճ. ծովի երեսի վերայ). ուրեմն անպատճառ պիտոյ էր նորան կենթարկվել մի առանձին յեղափոխութեան, որ կարողանար անցանել ատմութեան միջից, և այս բանն ընումէ ջերմութեան միջնորդով, որ փոխումէ ջուրը դէպ ի գորըշիք: Այս պատճառով ասում են ովկիանոսին մի մեծ քամոց (alambic¹⁾ և արեղակին մի մեծ քամիչ կամ թորեցույցի (distillateur). Բայց այն իրողութենից, որ ջուրը կրակի վերայ դրած պղնձի մէջ, կատարելապէս սկսանումէ շոգիանալ այն ժամանակ

¹⁾ Գործի ցրահանութեան, պամիշտաձեւ, պղնձից շինած, գերմաներէն Destillir-blase, Brantweinblase.

միայն, երբ որ ջերմութեան աստիճանը հասանումէ 100 ի, դեռ
 ևս պիտոյ չէ եղըակացնել, որպէս թէ ջուրը կարող չէր նոյնպէս
 շոգիանալ և աւելի փոքր ջերմաչափական աստիճանների մէջ: Վո-
 լա հակառակ գործըք բարձրանումեն որ և իցէ ջերմութեան աս-
 տիճանների մէջ, միայն թէ կամաց և փոքր քանակութեամբ: Մին-
 չև անգամ ձիւնը և սառոյցը շոգիանումեն սառցակէտից (նուլէց)
 դէպ ի ցած. յերաւի, Ռոյլ բնապնինը վերահասու եղաւ որ մի
 սառցակոտոր, որի կշիւը երեկոյին երկու ունկի էր, միւս սառու-
 տուն կորուսել էր 10 գրան իւր կշիւից. բայց Հովարդը հաստա-
 տեց, որ մի ձիւնակոշտ 5 ոտնաչափ տրամագիծով, մի յունվարեան
 գիշերի մէջ փոքրացաւ 150 գրանի չափով:

Ինքն ըստ ինքեան հասկանալի է, որ ահագին ջրաշահմա-
 լանքը, որ ծածկումեն աշխարհի երեսը, են այն պահարանքը ու-
 ընցից ժողովուրդներն երկրին հարկաւոր գործընները: Վոկտոր
 Հալլէյը հաշուելով յայտնի կացուց, թէ միջերկրական ծովից,
 ամառնային օրի տասերկու ժամի մէջ բարձրացած շոգիների որքա-
 նութիւնը հաւասար է 5, 280 միլիոն ցենտիմարի (100 ֆունտա-
 նոցի): Վոկտորընները, որ բարձրանումեն երկրից, կախ են տեղու
 խոնաւութենից և եղանակից, բայց ըստ նկատողութիւնների, որ
 արած էին զանազան հանգամանքի մէջ, դոկտոր Ուատսօնը նկատեց
 որ մի օրավար հող Անգլիայի մէջ 12 ժամի տեղութեամբ ար-
 ձակումէ իւրեանից 2000 — 3000 գալլօն (չորս չափ) գործըն:
 Զերմ աշխարհներում, ի հարկէ, երբ որ երկիրը զովացել էր ան-
 ձրելով, պիտի դոյանային և առաւել շատ խոնաւութիւնը: Այլև
 պիտոյ չէ մոռնալ, որ բաց ի հողի արտաշնչութիւններից, և
 ստմոսֆերան լցվումէ բուսականների և շնչաւորների արտաշնչու-
 թեամբ: Բուսականները ծնուցանումեն շատ խոնաւութիւն:
 Եւ շատ անգամ պատահումէ, որ բոյսերի մէջ պարունակված թա-
 ցութիւնը դուրս է շնչում նոցա ծակերից և ջրի կաթիլներով
 կախ է ընկնում ցօղի պէս նոցա տերւների ծայրումը: Նոցա ար-
 տաշնչութիւնների որքանութիւնը կախ է նոյնպէս օդի տաքութե-
 նից և խոնաւութենից. բայց դոկտոր Հելլսը վերահասու եղաւ,
 որ կաղամբը մի օրում արձակումէր իւրեանից 1 ֆունտ և 3 ունկի
 գործըն, մինչ արեւածաղիկը լինելով աւելի գործունեայ հաղորդիչ
 արտաշնչութիւնների, նոյն միջոցին որոշեց իւրեանից 1 ֆունտ և
 4 ունկի: Արտաշնչութեան երկոյթը սուսու չափով գոյանումէ և

մարդերի մէջ մորթի և թոքերի միջնորդով. ըստ մեծի մասին մարդս
արշաւաշնչումէ օրի մէջ 2 ֆունտ ջուր. ըսյց եթէ տօթից և աստ
տիկ շարժողութենից մարդս քրտնումէ մի անսովոր կերպով, ապա
կարող է նոս որոշել իւր միջից օր ու գիշերում 5 ֆունտ ջուր:
Եթէ ամենայն բան նկատելի լինէր աչքին, այնուհետև ամեն միւր
մեղանից կերեւէր մի փոքր ամպով շրջապատած: «Ինչ յիշել է,
ատումէ Ուստածը, որ միանգամ բորբոքուած լինելով ման գալուց
ստեղծութեան վերայ, էկուն ան պրնձա հանքերում, նկատեցի ճրագի
լուսով, որ իմ բոլոր մարմնս պատած էր մի շոգեղէն ամպով որ
դուրս էր դալիս նորա միջից և տեսանելի էր իմ չորս կողմն մի
ոտնոջափ և աւելի տարածութեամբ:» Տեսէք, ի՞նչպէս հրաշալի
է քիմիական ընթացքը լնութեան: Մի և նոյն գոլորշիքը ծովի,
ցամաքի, շնչաւորների, բուսականների և մարդերի կրկին վերա-
դառնումեն երկրի վերայ որպէս քերուշ ցօղ կամ պողպատործիչ
անձրև: Բերանայիւր տարու արտաշնչութիւնը երկրի մակերև-
ութի վերայ միջակաբար ընդունելով 35 ծկոյթ, հաշուել են, որ
ընդհանուր որքանութիւնը խոնաւութեան որ ամենայն տարի ըն-
դունումէ օդը, կարող էր լցուցանել մի շտեմարան 94,450 խորա-
նարդեան: Իւրց այս հաշիւը, որ հիմնած է այն իրողու-
թեաների վերայ որ յառաջ է բերել Վարսոնը, չէ ըստ ամենայնի
ուղիղ, որովհետև նոր հաշիւների հիման վերայ միջակային քանա-
կութիւնը անձրևի որ ամենայն տարի թափվումէ երկրի վերայ,
հաւասար է 5 ոտնոջափ բարձրութեան:

Մեր անհամբեր երկրագործին անօգուտ կը լինէր, եթէ խո-
նաւ գոլորշիները բարձրանային և ցած թափվէին նոյն անգում, ուր
գոյացած էին: Նորան հարկաւոր է, որ ջրային կաթիլները բեր-
վին նորա մօտ ուղղակի ծովն կողմից. այս խորհուրդը ահա լցու-
ցանումեն և հոյմիւրը (քամիները): Նաւը որ ծանրաբեռնած է օ-
տարեկրկնայ նաւահանգստում, ուղեւորութիւնը երկաթի ճանա-
պարհի վերայ իւր ծանրութեամբ, բեռնակիր նաւակը որ անցու-
դարձ է աւելում գետի վերայ, աւելի ճշդութեամբ չեն ժամանում
դէպ ի որոշեալ անգը. քան թէ օդի հոսանքը ներս ծծելով իւր մէջ
ովկիանոսի գոլորշիները, բերումէ իւր պտտուական բեռը ծախաւի
ցամաքահողին: Մի քանի քամիներ, զոր օրնաւ Հարաւորան հոլմը

1) Եթէ մասնական խօսք որ նշանակումէ հաւասարապէս երկայն, լայն և խոր,
և հետևաբար խօսքը մասնա զեւթով ամենաշատը: Գրեմա է

անասատի, ըստ երևութիւն փշումեն միայն, որ ամենայն բան չորացնեն և ոչնչացնեն, նորա ազահութեամբ ներս են ծծում երկրի խոնավութիւնը, չորացնում են ծառերի տերեւները այնպէս, որ սուքա դառնում են փոշի, քայքայում են տների դուռները և կալասիքը և յեղափոխում են մարդու մարմինը մոմիա: Իսկ ծովի կողմից փչող քամիները բերում են մեզ առատ և օգտակար խոնավութիւն. զոր օրինակ, հայրաւորողմեան արեւմտեան և հիւսիսային քամիները, փչելով Աւրոպայի հիւսիսային և արեւմտեան ափերում, բերում են իւրեանց հետ անձրեւներ, ուրեմն և պողպաբերութիւն այս աշխարհաբաժնի մէջ:

Եթէ գոլորշիների նիւթը շրջէր երկրի վերայ 4 կամ 5 մղոն հեռաւորութեամբ, դա բերելու էր մեր երկրագործին նոյնքան փոքր օգուտ, ինչքան ոսկրիչէն մի դոհարաբեր հանք լուսնի վերայ: Ինչպէս պիտի երկրագործը ստիպէր այդ գոլորշիքը ցած գալ երկնքից: Ողբանութիւնը ջրի, որ կարող էր պահել օդի մէջ, կախ է եղանակի որպիսութենից. որքան բարձր է եղանակի աստիճանը (այսինքն որքան ջերմ է եղանակը) այնքան շատ գոլորշիք հաւաքվում են: Այսինքն այն խոնավ ատմոսֆերայի վերայ, որ շրջապատում է երկիրս, կարելի է նորա ճնշողութիւնը նշանակել ժայռակա նիւթի բարձրութեան կամ ցածութեան աստիճաններով. այսինքն ողբանութեամբ ժայռակի որ ատմոսֆերական օդը կարող էր գէպ ի վեր պահել ծանրաչափի (բարոմետրի) խողովակի մէջ: Եթէ մեր ծովերի եղանակը հասանէր ջրի եռացութեան աստիճանին (այսինքն 100 գրադուսի), ապա նոցա գոլորշիներին լինելու էր հաւասարակշիւ մի ժայռակեղէն սիւն 30 ձկութաչափ. բայց ովկիանոսի եղանակը էկվատորական սահմաններում փոքր կը պատահէր որ բարձրանար 26 գրադուսից աւելի, և այս պատճառով ողբանութիւնը շոգիներէ, որ կարող էին այն տեղ պարունակվել օդի մէջ, հաւասարակշիւ է 1 ձկութի և ոչ աւելի. 21 գրադուսը հաւասարակշիւ է 1 ձկութի. 15 գրադուսը $\frac{1}{2}$ ձկութի, 4 գրադուսը $\frac{1}{4}$ ձկութի: Այս պատճառով, եթէ օդի հոսանքը, մինչև 26 գրադուս ջերմացած, իւր սկզբնական տեղից տարել է իւր հետ կատարեալ պաշար գոլորշիների և կորուսել է մօտ 5 գրադուս ջերմութիւն, ապա պիտոյ է զրկվէր նա իւր բնուի քառորդ մասնից, իսկ եթէ կորուսել էր 11 գրադ. ջերմութիւն, ապա իւր բնուի կէսը: Նորա բարձած ծանրութիւնը, եթէ կարելի է այսպէս խօսել, փոքրանում է նոյն

չափով, որ չափով փոքրանում է ջերմութիւնը. նորանից որոշուած գորշը կարող են այնուհետեւ ընդունել տեսանելի ձև, և եթէ ըստ բաւականին թանձրացած են, կարող են իբրեւ անձրեւ թափուիլ երկրի վերայ: Յիրաւի, ամեն անգամ, երբ որ մի խոնաւ հոսանք օդի հանդիպում է մի աւելի պաղ հոսանքի, կամ թէ միջամուխ է լինում մի աւելի պաղ ատմոսֆերեան օդաշէղջի մէջ, կամ երբ որ օդը այնքան լցուած է խոնաւ մասնիկներով, որ այլևս կարող չէ ընդունել իւր մէջ մի նոր քանակութիւն խոնաւութեան, այնուհետեւ նորա աւելորդը բաժանվում է ցած է գալիս դէպ ի երկիրը որպէս փոշետեսակ անձրեւ, մառախուղ, ամպեր, ցօղ, անձրեւ, կարևոտ կամ ձիւն:

Բայց երբ որ այսպիսի կերպով հեռաւոր ծովերից բերած գորշը դարձեալ յեղափոխվում են ջուր, ապա հարկ է, որ դուրս վայրահոսութիւնը (ցած թափվելը) կառավարվէր մի առանձին նախատեսութեամբ: Ամպերը են մի ահագին շտեմարան որ պարունակում է իւր մէջ հեղանիւթի հազարաւոր տակաւներ: Սուրանից ակնյայտի է ահա, որ, եթէ այս հեղանիւթը բոլորը միասին ցած թափուէր, մեծ փնաս կը բերէր բուսականներին և անտարակոյս կ'աւերէր երկրագործի տունը: Այ՛ մի արտ կարող չէր դիմանալ այդպիսի ջրհեղեղի. մի լոպէի մէջ բոյսերը դէպ ի գետին կը գլորվէին, տերևները կը պատառվէին ծառերից, և անտառներից կը մնային լոկ մերկ ծառաբուններ որպէս չոր գերանները մի նաւի որ ջարդուած էր մրկից: Նոյն իսկ յատակը կը լուացվէր և ջրհեղեղի բռնութեամբ կը ստրվէր ու կը թափուէր առաւել մօտակայ գետի մէջ: Ամպի մօտենալը լինելու էր նոյնպէս վտանգաւոր քաղաքների որպէս և ընդարձակ դաշտի մէջ: Նոցա բնակիչներին հարկաւոր կը լինէր շուտով պատսպարուիլ աների մէջ, որովհետեւ այդպիսի դիպուածում անձրեւապահքը թէև լինէին թերթաւոր երկաթից, կարող չէին պաշտպանել ապահովապէս: Այսպիսի թրշուառութեան օրինակներ շատ են պատահած: Բայց այն բանը, որ մարդուս բաղդից պատահում է միայն իբրեւ բացառութիւն, կը դառնար կանոն, եթէ ամպերը չթափէին իւրիանց ջուրը ամենու մեծ ճշդութեամբ: 1718 թուականին ամպերը պատառուեցան ոչ հեռի Վօրնա քաղաքից (Վանկաշեր գաւառում), և հեղեղը ճեղքելով գետինը եօթն կամ ութ ոտնաչափ խորութեամբ, բացից մի ահագին անդունդ աւելի քան թէ քառորդաչափ մըն տարա-

Թութեամբ և քարշեց տարաւ իւր հետ 10 դեսեատին հող: «Առաջին ճեղքուածը, որի մէջ ներս վազեց ջուրը, ասումէ դոկտոր Բիշարդսօնը — ունէր համարեա 60 ոտնաչափ լայնութիւն. անդունդի երկու կողմում ևս հողը այնպէս վեր ի վայր էր քանդած, որ 30 ոտնաչափ տարածութեամբ երևումէին ահագին ճեղքուածներ: Հովիւները երկիւղ կրելով, մի գուցէ նոցա ոչխարները ընկնեն նոցա մէջ, մի քանի օրում հողով լցուցին անդունդը: Առաւել յաճախ ատմութիւնեան երեւթը է կարկուտը: Սա երկրապնտի մի քանի մասնորում, և մանաւանդ Պրանսիայում, ահաւոր թշուառութիւն է: Կարկտի հատիկներ, երբեմն մինչև կէս ֆունտ ծանրութեամբ և այնպէս կարծր, որ ցած ընկնելով թնդումեն, բնաջինջ են առնում խաղողի ծառերը, ջարդումեն ցորեանը, կոտրատումեն ծառի ճիւղերը, սպանումեն թռչուններ, ոչխարներ, շուներ, այո՛ խոշոր վայրկնի անասունք և երբեմն փշուռումեն մարդու ոսկրներ: 1767 թուականին ()Ֆիէյ քաղաքում այգալիսի կարկտի մի ջոցում սպանվեցաւ մի երիտասարդ. նորա աչքը դուրս էր հանել կարկուտը և այլանդակել էր բոլոր մարմինը: 1788 թուին մի մրրիկ անցանելով Պրանսիայի մի ծայրից դէպ ի միւսը, իւր ճանապարհի վերայ յետ թողեց ահագին կարկտի գունդեր որ դաշտերը դարձուցին ճահիճներ, ցած գլորեցին պտղատու ծառերը և մի Ժամի մէջ զիւղերը շինեցին մի կատարեալ անապատ: 1846 թուականի օգոստոսի 1 ին Անգլիայի մայրաքաղաքը խիստպէս ուժեակոծ եղաւ կարկտով: Պատուհանների ապակիների կոտրատուելու ճայթիւնը ճշմարտապէս զարհուրելի էր. աւելի քան թէ Խոթնի հազար ապակիք կոտրատվեցան Պարլամենտի շինութեան մէջ, և շատ առաւել, բրոզվուդեան մանուֆակտուրայի և միւս մեծ գործարանների մէջ: Իսկ մի քանի տեղերում ոչ մի ապակի ողջ չմնաց: Բայց մեր եւրոպական կարկտի հատիկները երբէք կարող չեն համեմատուիլ այն ումբերի հետ, որ երկինքը արձակումէ երբեմն Հնդկաստանի վերայ: 1855 թուին դոկտոր Բիւստը բրիտանական հասարակութեան մէջ ճառ ասաց մրրիկների պէսպիսութեան վերայ Հնդկաստանում. դրումի չափ կարկուտներ, իսկ երբեմն աւելի մեծ, թափվումէին ցած և թնդանթթի գնդակների պէս ծակումէին տների ծածկոցը: Այս պատահարի միջոցին ոչ թէ միայն սատակվեցան եղեր և սաստիկ վերաւորվեցան մարդիկ, այլև 1853 թուականի մայիսի 12 ին Հիմալայեան սարերի վերայ, Պեշավարից դէպ ի հիւս-

սխ, կարկտախառն մրրկի ժամանակին սպանուեցան 84 մարդ և 3,000 կոտոր անասուն:

Մեր բաղդից, այսպիսի դիպուածները շատ փոքր են պատահում: Թէև դժբա մեծապէս շահաւէտ են սպանեցործներին, բայց շատ ցաւեցուցիչ ազարտներին և տներին տէրանց: Սովորաբար ամպերը իւրեանց ջուրը թափումեն երկրի վերայ աւելի հասնողուն և մեղմ կերպով: Չորը կամաց կամաց իջանումէ օդի միջով, որպէս կաթիլք որոնց արամագիծը (դիմաետրը) ունի ոչ աւելի քան թէ մի քառորդը ճկութի, որ և ասես թէ անցանում են մաղի միջով: Հեղանիւթը որպէս թէ փոխվումէ փոշի, այն դիտաւորութեամբ, որ թափուի մի մեծ տարածութեան վերայ առանց աւերելու մի տերև և առանց թեքելու մի խտտ: Պործը յառաջ է տարվում նոյնպիսի կերպով, ինչպէս ամպը անցանելով մի դաշտից դէպի միւսը ջրումէ ամեն մի ճկութաչափ հող և ամենայն բոյս, անտառակից սկսած մինչև փառահեղ կաղնին:

Բայց թէև շատ սիրելի էր երկրագործին այս յաճախ ջրութիւնը, այնու ամենայնիւ շուտով սկսանելու էր նա իւր սովորած երեմիական ողբերը, եթէ չլինէր քաջայոյս, թէ շուտով գոյանալու էին ամպեր, որ միջոց առ միջոց ջրելու էին նորա արտերը: Մի քանի արեւադարձեան աշխարհներում երբեք չէ լինում անձրև. միւսերում լինումէ շատ անյաճախ: Փարաւոնների աշխարհում (Նեղիպոստում) և մարգարէի (Մուհամեդի) աշխարհի քանի մի բաժիններում ջաղը անձրևը նոյնպիսի անսովոր զարմանալի երևոյթ է, ինչպէս մեղանում ամպերի պատառվելը կամ վայրասահութիւնը օդաքարի: Պերու աշխարհի մէջ, անձրևապահ անօթը ամենևին աւելորդ բան է. բոլոր կեանքիդ մէջ հազիւ թէ երկու կամ երեք անգամ հարկաւոր կը լինէր դործ ածել նորան: Նրբ որ այս աշխարհի մշտնջենաւոր սրբող եղանակը (serenidad perpetua) 18 հորոք դարու սկզբումը պղտորվեցաւ անձրևներով, այս անգըր այնքան վրդովեց բնակիչների սիրտը, որ երեւցաւ այդ և մի տարապիտիկ ցաւ (эпидемия): 1790 թուականին Ղէմէյք քաղաքի մէջ սպտահած ջաղը անձրևը մի քանի տուներ յաճ գլորեց, որովհետև շնութիւնները լինումեն այն տեղ թիթեւ և հարեանցի, բայց թէ պատահէր մի կարկտախառն մրրկի, որպիսիք սովոր են աւերել Գրոսնիան կամ Հեքիաստներ, այնուհետև միանգամայն հիմնովին կը կործանէին բոլոր քաղաքը:

Երկրագնդի զանազան մասներում եղած են նոյնպէս տեղական երաշտութիւնք (չորութիւնք)։ 1827 ից մինչև 1830 Պամպանների¹⁾ մէջ զարհուրելի երաշտութիւն էր։ Աէր Գ. Գիդի վկայութեամբ, այս մեծ անսովոր երաշտութեան ժամանակին բոլոր բուսականները ոչնչացան. գլուղերը նմանումէին փոշուտ մեծ ճանապարհների. գետինը այնչափ փոխուեցաւ, որ ազարակների սահմանացոյց նշանները անհետացան, և այս պատճառով լինումէին յաճախ վէճեր սահմանակից բնակիչների մէջ։ Ենասունները ամեն տեղ սատակվումէին ջրի ու կերակրի պակասութիւնից։ Մի կայուածատէր Սան - Էդրոյի մէջ զրկուեցաւ 20,000 զուխ անասունից։ Պարանի մէջ սատակած անասունների թիւը շատ մեծ էր. մի քանի հազարներ կորան գետի մէջ, միւսերը նորանից, որ չափից դուրս խմել էին, այլ միւսերը չկարողացան դուրս գալ այն մօրում գետափնեայ տեղերից ուր խրուած էին։

Իայց անտես առնելով այս մասնաւոր անցական դիպուածքը, մեր երկրագործը չէ կարող չնկատել, որ բնութիւնը սահմանել է երկրի ջրուիլը կլիմայի պահանջողութեան և աշխարհագրական պայմաններին համեմատ։ Ընդհանուր կանոնով, անձրեւի որքանութիւնը մեծանում է նոյն չափով, որչափ հողերը հեռանումէին բեռններից և մօտենումէն Լեկվատօրին։ Այն աշխարհներում, ուր արեգակը գոլորշիների գլխաւոր պատճառն է, ջաղը անձրեւը, ինչպէս և հարկ էր յուսալ, շատ սաստիկ է լինում։

«Աւարաբապէս ժողովուած թուղար, ասումէ Պ. Իօրէիլը, գուցէ աւելի շուտով, քան թէ մի բողբոսութեանց մեր վերայ իւր պարունակութիւնը, ջրասոյզ առնելով բոլորը հեղիղի սաստիկութեամբ։ Միանգամայն այրուած երկիրը հինգ բողբոսի մէջ ծածկուեցաւ կատարեալ լճակներով։»

Երևադարձաւ մորիկներին կարելի է պատշաճեցնել նկարագիրը այն միւրկի որ եղել է Ենգլիայի մէջ, որի մասին մի գլուղացի պատմումէր Պ. Բոյկլին, այսպէս. «Երևումէր, որ ամպերը այնքան մօտ էին երկրին, որ նոցա տակից չէր կարելի անցանել. անձրեւ չկար, բայց բոլոր ամպը միանգամայն ցած ընկաւ երկրի վերայ։»

¹⁾ Այսպէս անվանում է հարաւային Ամերիկայի մէջ ահագին միատեսակ տափարակները Լա-Պլատա գաւառների մինչև Պատագոնիայի ներքին։

Միւս ընդհանուր կանոնը խոնաւաչափութեան (հիւգրոմետրիայի) այն է, որ անձրեւի որքանութիւնը սակաւանումէ, որքան ծովափերից հեռանումես դէպ ի ցամաքահողը . այս բանս յառաջանումէ նորանից, որ մէք հեռանալով ծովից, հեռանումենք գոլորշիների գլխաւոր աղբիւրներից: Այս պատճառով մեծ Բրիտանիայի արեւմտեան եզերքը ջրվումեն աւելի առատութեամբ քան թէ արեւելեան եզերքը, որովհետեւ ահագին ատլանտեան ովկիանոսը գոյացնումէ աւելի շատ գոլորշիք, քան թէ գերմանական ծովը: Նորտ-Ե իրդսումը, միջակային տարեկան բարձրութիւնը անձրեւի հաւասար է 25 ձկութաչափի, իսկ Վաննիստոնում, հանդիպակաց եզրումը միջակային տարեկան բարձրութիւնը անձրեւի երեք պատիկ և աւելի մեծ է, որ և հաւասար է 85 ձկութաչափի: Մեծ Բրիտանիայի արեւելեան մասումը անձրեւի տարեկան միջակային բարձրութիւնը հաւասարվումէ 27 ձկութաչափի, մինչ արեւմտեան մասումը — 50, այո և 55 ձկութաչափի:

1. Եռնային աշխարհներում մեծանումէ խոնաւութեան աստիճանը, որչափ աւելի բարձրանումենք դէպ ի սարերի գագաթը: Այս երեւութի պատճառը շատ անգամ եղել է վիճաբանութեան նիւթ: Ոմանք մեկնումէին այդ երեւոյթը բարձր տեղերի եղանակի պաղովթեամբ, միւսերը համարումէին դորան մի մեքենական հետեւանք շոգինների համաժողովման: Բովելը ապառաժուտ սարագագաթները համարումէ զօրաւոր շանթապահեր (тормоотводы), որոնք խլելով ամպերից նոցա էլեկտրականութիւնը որ կապակցումէր միմեանց հետ ջրային մասունքը, ստիպումէն սորանց դէպ ի ցած թափվել: Որպէս և է ինդիլը, մառախուղները, որ շրջապատումէն սարերի գագաթները, են մի ամեօրեայ տեսանելի երեւոյթ, իսկ լեռնային տեղերի խոնաւութիւնը հաստատած է բազմաթիւ նկատողութեամբք. զորօրինակ 1845 թուականին, երբ որ միջակային տարեկան բարձրութիւնը անձրեւի հաւասարվումէր Վուրհամի մէջ 20 ձկութի, 1 իդսի մէջ 25 ի, Վարլէյլի մէջ 31 ի և 1 իվըպուլի մէջ 34 ի. միջակային տարեկան բարձրութիւնը անձրեւի լեռնական լճային սահմանումը հաւասարվումէր 87 ձկութի, Բուտիմերի մէջ, 109 ի Վեստդալ — Հիդումը, 121 ի Վյոսմերումը և 151 ի Սիտվայտում և Բորթոուդալում: Եւ այսպէս վերջին գաւառս եօթն կամ ութ անգամ շատ ջրոյութիւն ստացաւ քան թէ հին քաղաքը — Վոտերտ, հաշակաւորը իւր մա-

նանկելով և պառաւ աղջիկներով: Բայց այս անսովոր անձրևները Մեծ Բրիտանիայի անհամեմատ ստոր են նոցանից, որոնք լինում են շնդկաստանումը: Գնդապետ Սայքս ասում է, որ Մալթոյմայատում, Մագաբուլեշվարի կատարների վերայ միջակային տարեկան բարձրութիւնը անձրևի հաւասար է 302 ճկութի, բայց Չերրապոնջիսում, Կոսսիեան սարերի վերայ 1851 թուին հասանում էր մինչև 610 ճկութ, այսինքն 50 ոտնաչափ և 10 ճկութ: Սորանից պակաս զարմանալի չէ, որ երկրագնդի լայնութիւնքը մի փոքր տարբերվելով միմեանցից, յառաջնացնում են և մեծ զանազանութիւն խոնաւութեան աստիճանի մասին: Ահա զոր օրինակ Լաներսդալ լճից մի և կէս մղոն հեռաւորութեամբ գտանվում է մի ագարակ, ուր երկուպատիկ սակաւ անձրև է գալիս քան թէ նոյն իսկ լճի մէջ: Անտառները նմանապէս ձեռնտու են պահպանելու խոնաւութիւնը օդի մէջ: Եւ արդարեւ ամեն անգամ, երբ որ ամբողջ անտառներ կամ թէ նոցա մի մասը կոտորել էին, փոքրացել է մեծապէս և ջրի խոնաւութիւնը: Մի ուրիշ, նոյնքան ևս արժանի ուշադրութեան երևոյթ, որ կարող էր անհաւատալի թուել շատերին, այն է, որ անձրևի որքանութիւնը այնքան մեծանում է, որքան նա մօտենում է երկրին և եթէ մի քանի անձրևաչափներ զանազան բարձրութեամբ դնէինք կարգով, այնուհետև անձրևաչափը որ դրած էր ցածումը, ցոյց կ'տայ շատ աւելի մեծ ճնշողութիւն, քան թէ բարձրում դրածը: Այս զանազանութիւնը բաւական նշանաւոր է. զոր օրինակ, նոյն միջոցին, երբ որ դոկտոր Հեբերդենի անձրևաչափ անօթներից մինը, որ դրած էր Ա Էստմիլհատեւեան արքայարանի տանիքի վերայ, ցուցանում էր թէ թափուել է 12,099 ճկութաչափ ջուր, միւս անձրևաչափը որ դրած էր շնդկութեան ոտքումը, ցուցանում էր 22,608 ճկութաչափ, այսինքն համարեա երկուպատիկ աւելի:

Այս արժանի հարցասիրութեան երևոյթը մեկնում են սովորաբար, այսպէս, որ կաթիլները իւրեանց վայրահոսութեան բակղբումը լինելով անչափ փոքրիկ, մեծանում են շոգիների թանձրութենից, կամ թէ նոցա վերայ յաւելանում է խոնաւութիւն նոյն չափով, ինչ չափով նոքա անցանում են թաց օդակոյտների միջով: Բաց ի սորանից պիտոյ է ասել, որ անձրևային օրերի թիւը որ և իցէ աշխարհում կարող է համեմատաբար փոքրիկ լինել, թէև այն տեղ թափուած անձրևի որքանութիւնը լինէր շատ նշանա-

ւոր: Արեւադարձերի տակ, ուր ամպերի արտահոսութիւնքը շատ սաստիկ էն, սահմանեալ ժամանակներում լինումեն երաշտութիւնք որոնց միջոցում աշխարհի բնակիչքը կարող չեն յուսալ և ոչ իսկ ամենախորը անձրև. բայց բարեխառն գոտիներում օդաբանական օրացոյցների հեղինակը կարող է յառաջուց գուշակել թէ այս կամ այն օր գալու էր ջաղք անձրև, առանց խախտելու որ և իցէ օդաբանական օրէնք: Անգլիայի մէջ հարկաւոր է լինում պատասպարել իւր անձր թացութեան ընդդիմացող հանդերձով, 152 կամ 155 օր տարու մէջ, խօսելով միջակօրէն. Նիդերլանդիայի մէջ — 170 օր, իսկ Իրլանդիայում — 208: Այլապէս խօսելով, Անգլիայում երկու օրից մինը անձրևային է, բայց Միքելիայում 6 օրից մինը միայն անձրևային է, իսկ հիւսիսային Ասորեստանում 7 օրից մինը: Թէպէտև շատ մեծ է այս որքանութիւնը անձրևային օրերի, սակայն Մեծ-Բրիտանիայի մի քանի տեղերում, տեսանվումէ ևս աւելի, զոր օրինակ Մանչեստերում: Ուրպիսի դարհուրելի տեղ է երևում Մանչեստերը այն մարդերին, որոնք սիրումեն գեղեցիկ եղանակ ու արև: Հաբաթի մէջ 6 օր խաւար և տրտում մատու խուզ շրջապատումէ քաղաքը. անձրևը որ թափվումէ այն տեղ, ներկուած է ածխաքարի գոյորշներով, և հեղուկ ծխանկութի գետեր թափվումեն այն տեղի փողոցների միջով: Հարկաւոր է միայն առաջարկել Նոնդոնեցուն մի զբօսանք այս բամբակեղէն մայրաքաղաքում, և ահա կը լսէիր նորանից մի ամենատհաճ բացագանչութիւն. . . .

Պատահումեն անձրևներ շատ օտարատեսիլ: Պատկերացուցէք ձեզ մտքով, թէ ինչպէս զարմանալու էր մեր երկրագործը, եթէ նա տեսանէր թէ նորա հողի վերայ թափած անձրևը ոչ այլ ինչ է, եթէ ոչ հեղուկ աղ: Նա ամենեւին չկամենայով աղել կամ աղաջրել իւր ագարակը, կը սկսանէր այդպիսի պատահարի վերայ բարձրաձայն լաց լինել: Այսպիսի աղի անձրևներից յետոյ ծառերը սովորաբար ծածկվումեն սպիտակագոյն բիւրեղներով, իսկ խոտը ստանումէ մի այնպիսի կծու համ, որ անասունները ուտումեն նուրան, երբ որ անչափ սոված էին: Այս աղի մասնիկների մասին առաւել մեծ հաւանականութեամբ կարելի է ասել, որ գոյանումեն ծովից. բայց միանգամ Սուֆֆոլկ կոմսութեան մէջ 20 մղոն ովկիանոսից հեռի, փոթորկի ժամանակ, թափվեցաւ աղի խորային անձրև:

Բայց ի՞նչ պիտի ասէր մեր երկրագործը մոխրեղէն կամ փոշեղէն անձրեւի մասին: Միանգամ Շէտլանդեան կղզիների վերայ երկնքից Թափուեցաւ սև փոշի որ մրոտեց բնակիչների երեսը ասես թէ մի սև ծխով: Ետով վերայ երբեմն գալիս են մանր աւազային, իսկ երբեմն մոխրային անձրեւներ. աւազային անձրեւքը բերվում են անապատից, իսկ մոխրայինքը հրաբուլի սարերից և նստում են այնպիսի շեղջերով նաւերի տախտակամածի վերայ, որ հարկաւոր էր լինում թիկերով քերել նորանց իբրև ձիւն: Մոխրային անձրեւները որ ապականում են շնդկաստունը, անսովոր յայտնութիւնք են:

«Արկիները պարզ է, ասում է Բադլիքը, չէ զգալի և ոչ ամենափոքր քամի, յանկարծ երկնականարումը, ոչ շատ բարձր երկրի վերայ երևում է մի Թանձր ամպաշեղջ. դորան տեսանելով դու զարմանում ես, որ յառաջ նկատել չէիր. մի քանի րոպէից յետոյ ամպը համարեալ թէ երկնականարի կէսը ծածկում է. այնուհետև պիտոյ չէր ժամանակ կորուստնել, դա է մոխրաբեր անձրեւը. բոլորեքեան խնդրում են փրկել իւրեանց անձը, և ամեն մարդ շտապում է վերադառնալ դէպ ի տուն, որ չընէ նորան մրրիկը»: Այս ոչ այլ ի՞նչ է եթէ ոչ աւազեղէն հեղեղ առանց ջրի:

Մեր երկրագործին նմանապէս անհաճոյ կը լինէր մի ծծմբալին անձրեւ: Աւրոպայի մի քանի մասներում եղած է դեղին անձրեւ: Միտ դնելով այդ նիւթի գոյնին և նորա բոլորեքականութեանը (ասում են թէ Պերսիանիայում նորանից պատրաստում են ծծմբալին լուցիկը), միամիտ մարդիկ կարծում էին, թէ դա լոկ ու միայն ծծումբ է: Բայց յետոյ քննութեամբ ստուգվեցաւ, որ այս դեղին անձրեւը ունէր ամենեւին բուսական յատկութիւն, այսինքն ոչ այլ ինչ էր, եթէ ոչ, եղենի, բետուլա, ալնոս և այլ ծառերի ծաղկափոշի, որ քամին հեշտութեամբ տանում է մի տեղից դէպ ի միւս տեղ իբրև դեղին անձրեւ:

Արամիր անձրեւը, որ համարում էին արիւն, աւելի զարհուրելի է: Պատկերացուցէք ձեզ այն անապաշտ ժամանակները, երբ ամեն մի գիւղում կար մի առանձին կախարդ կին և ամեն մի չնչին ամրոցի մէջ կար առաջօք տեսիլ. ի՞նչ զարհուրանքով պիտի լըուէր ժողովրդի սիրտը, տեսանելով արիւնեղէն անձրեւ: 1608 թուականին նկատել էին Աքս քաղաքի մէջ և նորա շրջակայքում զանազան աների պատերի վերայ մի քանի կարմիր կաթիլներ: Այս անցքը

Ժողովրդի մէջ այնպիսի ալէկոծութիւն ձգեց, որ երկրագործները անգամ, թէև սրտապինդ մարդիկ, վաղէվազ փախան դաշտերից, որ չընկնին արիւններէն անձրևի տակ, որ և համարումէին ոչ այլ ինչ, եթէ ոչ ամբարշտութիւն սատանայի կամ նորա ծառաներից մինի: —

Պէյրեսկ ուշադրութեամբ քննելով այս հարցասիրական երևոյթը, վերահասու եղաւ, որ այս անձրևը ստացել էր իւր գոյնը մի թրթուրից որ դուրս գալով իւր մաշկապատենից դուրս է թողել իւրեանից մի կարմիր հեղանիւթ, արիւնանման գոյնով: Այլ դիպուածներում անձրևի կարմիր գոյնը ընծայումէին նորա մէջ եղած ամենամանր Ժժմակների, կամ թէ անչափ փոքրիկ տնկական խորանիկների: Արմիր լեռնային ձիւնը ստանումէ իւր գոյնը մի բուսականից որ ասվումէ *hoematococcus nivalis*, իսկ կանաչ ձիւնը մի այլ բոյսից որին ասումեն *protococcus viridis*.

Արեւի է մեր երկրագործին հաճոյ լինէր իւղային անձրև: Ասումեն, որ նա պատահել է 1695 կամ 1696 թուականին Սիւստերի և Վէյնստերի շատ մասներում: Արցնեան եպիսկոպոսի ասելով, այս անձրևը այն պատճառով ասուեցաւ այսպէս, որ ունէր իւղի յատկութիւն և գոյն: «Աս կակուղ, մածուցիկ և մոյգ դեղնագոյն էր և թափվումէր փոքրիկ կոտորներով որոնցից մի քանիքը ունէին մատի ծայրի չափ մեծութիւն: Վա ամենեւին զղուելի չէր անասուններին, այլ մանաւանդ սորա մեծ ախորժակով Ժողովումէին նորան դաշտերից. ասումեն, որպէս թէ գլխացաւ ունեցող դիւղացիք օծանումէին նորանով հիւանդ անդամը և դորանով բժշկվումէին: Արծումեն, թէ այս պարարտ նիւթը է քիմիական բաղկացութիւն, օդի մէջ գոյացած, բայց աւելի հաւանական է, որ սա մի կենդանական բերք է. մեղրի պէս մի նիւթ, որ դուրս էին ձգում իւրեանցից մի քանի միջատներ:

Բայց կայ դեռ ևս մի այլ անձրև, իւղայինից լաւ, եթէ հաւատանք մի քանի օգաբանական ծանօթութիւնների. ահա դնենք այս տեղ մի հասումած այն նամակից, որ ուղարկում էր Ալքայական Հասարակութեանը անգլիական գիտնականների, 1661 թուականին: «Անցեալ շաբաթ օրը համբաւ տարածուեցաւ, իբր թէ հացեղն անիւն է թափուել Տուչբուք գիւղի մէջ, երկու մղոն հեռի՝ Վարվիկ քաղաքից: Վարվիկի բնակիչքը այս լսելով, գնացին յիշեալ

տեղը և տեսան մեծ քանակութիւն ցորենի ցրուած ճանապարհների, դաշտերի, եկեղեցու տանիքի և ամրոցի վերայ, հնոցների ու տների մէջ: Արշէւր-Մազոնը վերադառնալով Շրոպշերից, ասումէ, թէ նմանապիսի անձրև թափուել է կոմսութեան շատ մասներում: Գոհանանք Աստուծուց վասն այս հրաշալի բարերարութեան:» Բայց գիտնական շատարակութիւնը մի փոքր հանդարտ մտքով քննելով այս խնդիրը, հառաւ այսպիսի վճռի, որ այն կարծեցած ցորեններ ոչ այլ ինչ էր եթէ ոչ պատատուկ բոյսի սերմեր որ սարեակ թուչունները տարել ու ցրուել էին հեռաւոր տեղերում:

Թէ այսպէս և թէ այնպէս, անձրևը շատ անգամ ստանումէ օտարոտի կերպարանք շատ, որ կարող են մեծ անհանգստութիւն ներգործել երկրագործի վերայ: Ինչպէս դառնացուցիչ լինելու էր նորա սրտին, եթէ նա տեսանէր իւր անդաստանքը յանկարծ լցուած հարսնեակների (մաշկապատ թրթուրների) և հողաբնակ ճճիների անձրևով, ինչպէս իբր թէ պատահել է Տվերեան գաւառում, 1827 թ. հոկտեմբեր ամսին. կամ հարսնեա ասած ձկների անձրև, ինչպէս Ուլ տեղում Արգայլըների մէջ 1830 թ. մարտ ամսին. կամ ուրիշ ձկների հեղեղով, ինչպէս շնդկաստանի մէջ և երկրագործի միւս տեղերում, կամ թէ առաւել ևս վատ, գորտերի, ինչպէս իբր թէ պատահել է Գրանսխայում: 1804 թուակ. ամառ պատառուելով Տուլուզի շրջակայքում, դուրս թափեց այնպիսի բաղմութիւն այս զեռունքից, որ շատ տեղերում երեք կամ չորս պատիկ դիզած էին միմեանց վերայ: Մեծ ճանապարհը համարեան թէ ցանած էր նոցանով և երկար ժամանակ գործ ունէին դիլի-ժանսի սայլերը խտակելու ճանապարհը գորտերի դիակների միջով: Սորանից յետոյ պակաս են միայն շուներ և կատուներ թափող անձրևներ. Արդարև, դոցա մասին եղած է նոյնպէս խօսք ու զրոյց, բայց այդ շատ հաղուազիւտ տեսարան է:

Թողնենք մեր երկրագործին խաղաղութեամբ վայելել սովորական անձրևը և աշխատենք համառօտ տեղեկութիւնք տալ Բովելի տեսական հայեացքի մասին: Նա ունի մի ախտաւոր սէր դէպի անձրևը, այս բանի սէրը յայտնուեցաւ նորանում դիւռև մանկութեան մէջ: Արդէն այն ժամանակը ջաղը անձրևը ունէր նորա համար հազարաւոր քաղցրութիւնք, իսկ որոտը դժբախտէր նորա հոգին: Նա մտածումէր սորա վերայ երազի ու արթնութեան մէջ.

նաև Հիւանդութեան միջոցին, երբ նորա մարմինը կարող չէր տանել և ոչ ամենափոքր շարժողութեան, ուսումնասիրութիւնը օդաբանական երևոյթների զբաղեցնումէր նորա մտածութիւնը: Ասական ծելով, մի գուցէ գիտութեան դէր, որ մտել էր նորա ուղեղի մէջ, գործէր նորա վերայ կորստական աղբեցութիւն, ամենայն կերպով աշխատումէր նա արտաքսել նորան իւր միջեց, բայց ի զուր: Այցածակի ամենափոքր փայլասակութիւնը, եղանակի ամենափոքր փոփոխութիւնը բաւական էր զմայլեցնելու այս եռանդոտ սիրողը թուղպերի: Թէպէտ մեք գործականաբար տեղեակ ենք անձրեւին, սակայն տեսաբանաբար մեկնել այս երևոյթը ցուցանումէ շատ ու շատ դժուարութիւնք: Այս կարելի է, որ յոյժ շատերը իւրեանց հոգու խորքում զարմանումեն այն բանի վերայ, որ անձրեւ էր գալիս: Աթէ ջուրը մի քանի հարիւր անգամ ծանր է օդից, հարցանումեն նոքա, ապա ինչպէս կարող է բարձրանալ և դադարել ատմոսֆերայի մէջ: Ինչպէս գոյւղիները թանձրանալով դառնումեն աչքով տեսանելի հեղանիւթ մասնիկներ և կաշուցանումեն զանազան տեսակ ամպեր: Սոյն այս մասնիկները արդեօք ամենամանր կաթիլներ են, որպէս թէ ջրեղէն փոշի, թէ ունին պամիշտալին յատկութիւն, այսինքն բաղկանումեն ջրեղէն պատենով ծածկած և օդով կամ շողիներով լցուած փոքրիկ գնտակներից: Ինչ է ստիպում նորանց թանձրանալ և ցած թափուիլ ժամանակ առ ժամանակ մեծ հեղեղներով, երբեք տական զարհուրելի ճայթմունքով կամ թէ պաղել և յեղափոխվել սառուցի կտորներ նարնջի կամ դեղմի մեծութեամբ:

Այս և ուրիշ շատ ինդիքներ համարենք թէ փուշեր էին օդաբանների ոտերի համար, փուշեր, որ տեսաբանները աշխատումէին շատ կամ փոքր յաջողութեամբ դուրս խլել հողի միջեց: Գէկարտը¹⁾ կարծումէր, որ կաթիլները մանր ջրային գնդակներ են, որոնք ազատ շրջումեն դարձնում են նորից նիւթի Բեջ: Պրանկլինը կարծումէր, որ խոնավութիւնը լուծանումէ ատմոսֆերայի մէջ, ինչպէս

¹⁾ Բենամոտ Դէկարտ, ազգով ֆրանսիացի, ծնած 1596 և մեռած 1650 ին, փնը շատ հաշակաւոր փելիտոմանրից և մաթեմատիկոսներից: Սորա աշխատութեամբ Երկրաչափութիւնը, Դիտակարանութիւնը և Մեքենականութիւնը ստացել են ամենամեծ ընդարձակութիւնք. սա պտտրաստեց ճանապարհը Կիտոնի, Լէւրնիցի և մի սերի մեծամեծ գիւտերին:

աղը ջրի մէջ. բայց յետոյ ջրային մասնիկները պահւումն օդի մէջ նոցա դէպ ի օդային մասնիկները առաձգական զօրութեամբ:

Ահա Բովկի կշռադատութիւնը «Ամենամանր ջրային հիւլէքը լցուած լինելով ելքարականութեամբ, այնքան թեթեանումն, որ, նաև սաստիկ թանձրացած լինելով, կարող են փոխադրուիլ տեղից տեղ օդի թոյլ հոսանքով. բայց երբ որ նոքա տաքութենից լայնանումն, այնուհետև նոցա կարողութիւնը ընդունելու ելքարականութիւն, մեծանումէ նոցա մակերևութի մեծանալով. այնուհետև ստանումն նոքա տեղապէս թեթևութիւն և պահւումն օդի մէջ իւրեանց ելկարական զօրութեամբ. նոքա թանձրանալով, լինումն տիրապէս ելքարոնացած և ելքարականութեամբ պահւումն օդի մէջ, մինչև կորուսանելով հաւասարակշռութիւնը սկսումն անձրևի պէս ցած թափուիլ»: Այլ բառերով ասենք. ջրային հիւլէքը աշխատումն բարձրանալ դէպ ի վեր, երբ որ նոցա մէջ պարունակուած ելկարականութիւնը սաստկանումէ ջերմութեամբ, և ստիպուած են վայր թափուիլ, երբ որ ելքարականութիւնը պակասումէ: Այլ ջրից սեղմած գոլորշին կորուսանէր իւր ելքարականութեան մի մասը, այնու ամենայնիւ նորա մասնիկները կ'զուգաւորվէին միմեանց հետ, իւրեանց բնական առաձգութեամբ և կ'երևէին իբրև ամպ. բայց եթէ ելքարականութիւնը ամենևին հրաժարվումէ նորանից, այնուհետև նորա մասնիկները միաւորվումն կերպաւորելով խոշոր կաթիլներ և թափվումն իբրև անձրև:

Միք յանձնառու չենք սահմանել թէ որչափ նախնական էր այս տեսաբանութիւնը: Արդապետութիւնը ի մասին ելկարական ատմոսֆերայի զանազան կերպով աւանդած են արդէն իշխն, Մոնտէ, Իլօն և ուրիշ օգաբանք, բայց ելքարականութեան ներգործութիւնը անձրևի զանազան յայտնութիւնների վերայ, է մի նկատարութիւն որ պաշտպանումն դոկտոր Տոմօնը և այլ հռչականոր ֆիզիկոսներ. բայց մենք յօժարութեամբ հաւատումենք, որ Բովկը հիմնաւորել է իւր ուսումը ինքնին զննելով և մտածելով. այս ուսումը բազմադիմի մոքով լցուցանումէ գիտութեան խնդիրը և համաձայն է մտքմութիւն, քաջայայտ իրողութիւնների: Չոր օրինակ Աճառա բնաբնիկը վերահասու եղաւ, որ գոլորշին յեղափոխելով ջուր, գոյացնումէ իւրեանից ելքարականութիւն. և պարզօրէն ցոյց տուեց, որ գետնի հետ անհաղթող կացուցած մի

անօթի մէջ, մի որոշեալ միջոցում մառախլային շողիացած ջրի որքանութիւնը անհամեմատ աւելի փոքր է, քան թէ երբ որ այդ անօթը ունէր ազատ հաղորդութիւն գեանի հետ: Արօսսի հասարկութիւնը որ եղած էին նոյեմբերեան եղանակի մէջ, ցոյց տուեցին, որ գոլորշիները վերստին թանձրանալով և դառնալով մառախուղ, այլ դիպումներէ մէջ յառաջացնում են ելքարական կայծեր. բայց երբ որ այս գոլորշիները արագութեամբ ցած են թափվում, զոր օրինակ որոտազին փոթորկի ժամանակում, այնուհետև, ելքարական հոսանքը վազում է մի թուղպից դէպ ի միւսը, յառաջացնելով մի կուրացուցիչ փայլատակութիւն, կամ թէ հարուածելով երկիրը իւր հրեղէն զարկերով:

Այս մեր յառաջ բերած իրողութիւնքը բարձրաբարբառ ջատագով են Բովելլի տեսական հայեացքին. բայց դորա հեղինակը ինքը, կարծեմ, կ'ունդունէ, որ այդ տեսական հայեացքը յարուցանում է մի քանի ընդդիմախօսութիւնք: Ի մասին այն յատկութեան որ ունին գոլորշիքը, այսինքն դէպ ի վեր բարձրանալու, երևում է մեզ, թէ այս խնդրի մէջ չափազանց կշեռ է տուած ելքարականութեան ազդեցութեանը: Այն լաւ յայտնի օրէնքը, որով օդեղէն հոսանքը թափանցում է միւսի միջածակերի, ասես թէ մի դատարկ տարածութեան մէջ, թէև մեծ ծանրաշարժութեամբ, այդ օրէնքը շատ պայծառութիւն է տալիս այն մթութեանը որ կայ շողիների վեր բարձրանալու մասին: Զւրային գոլորշիքը օդից թեթեւ են, այո՛, թեթեւ են քան թէ թռչուն հեղանիութների գոլորշիքը, զոր օրինակ աղաթթու կամ ծծմբային եթերը. այս պատճառով նոքա ոչ թէ միայն արագութեամբ բարձրանում են դէպ ի օդը, այլ և Արօսսի - Զոն - Էերշելի ասածով «քարշում են իւրեանց յետքից մեծ քանակութիւն օդի, որով նոքա տոգորված են»: Արդարև, իւրեանց բարձրանալու միջոցին նոքա ազատվում են այս օդից, բայց այն խորհրդով միայն, որ միանան ուրիշ տեսակ մասնիկների հետ, որոնցից նոյնպէս հրաժարվում են և միանում են միւսերի հետ:»

Միք յօժարութեամբ հաւատում ենք, որ երբ բարձրացած գոլորշիքը թանձրանում են, այնուհետև ընդունում են նոքա գնդակների և փոքրիկ սղոյջակների ձև, շրջափակելով օդեղէն մասնիկները ջրային պատենով: Արբ որ այս գնդակների ծանրութիւնը մեծանում է, միանալով նոցա հետ մի այլ քանակութիւն գոլորշիների, այնուհետև նոքա շատ ծանրանում են, քան թէ կարող էին մնալ

իւրեանց շրջակայքի մէջ, ուրեմն ցած են թափվում դէպ ի երկիր: Բայց որովհետեւ նոցա մէջ փակուած օդը ընդարձակվումէ արեւի ջերմութեան ներգործութենից, ուրեմն հասկանալի է, որ ամպը կարող է վեր բարձրանալ և նորա վերին մասը, աւելի դէմ դրած լինելով արեգակի ներգործութեանը, կարող է այնպէս ցիր ու ցան լինել, որ գրեթէ աներևութանայ աչքի համար: Բայց եթէ ջրային մասնիկները լինէին ոչ պղպջակային, այլ զուտ յատկութեամբ, ինչպէս աշխատել են ապացուցանել Գոկտոր Վոլերը և միւսեր, ապա նոցա կարողութիւնը պահուելու օդի մէջ ամպի տեսակով, կարելի էր մեկնել, միտ դնելով նոցա անչափ շատ փոքրութեանը, իսկ նոցա վայրահոսութիւնը իբրեւ անձրեւ, կարելի էր մեկնել, միտ դնելով այն բանին, որ նոցա քանակութիւնը և ծանրութիւնը մեծանումէ թանձրանալուց:

Բովելլի տեսական հայեացքը չէ արտաբնում և չէ կարող արտաբնել ջերմութեան ներգործութիւնը: Եթէ ջուրը պէտք է դառնար գոլորշիք, ապա հարկաւոր է, որ նա կլանէր իւր մէջ ջերմութիւն, իսկ եթէ նա պիտի դառնար անձրեւ, ապա հարկ է, որ ջերմութիւնը դուրս արձակվէր: Առաջին դիպումածում հարկաւոր է ցեղսիոսեան ջերմաչափի 295 աստիճան ջերմանիւթ որ կուլ էր տուել ջուրը և թաքուցել էր իւր մէջ, իսկ երկրորդումը հարկաւոր է նոյնքան ևս դուրս արձակած ջերմանիւթ: Երբ որ օդի եղանակը բարձրանումէ (հասանումէ ջերմութեան բարձր աստիճանների), ապա հեղուկ մասնիկները ընդարձակվումեն և կարող են ընդունել աւելի մեծ ելեքտրականութիւն. սորա հակառակ օդի եղանակի ցածանալը (այսինքն պաղելը) մեծացնումէ նոցա ծանրութիւնը:

Եւ տեսական հայեցողութենից կարելի է աւելի մի հարցասիրական եզրակացութիւն: Մարդիկ երբեմն առաջարկած են իւրեանց մի կարեւոր խնդիր. արդեօք կարելի է ըստ ցանկութեան յառաջացնել անձրեւ: Յայտնի է, որ Եֆրեկայում մի քանի Վաֆֆրեան կախարդներ ընծայումեն իւրեանց կարողութիւն այսպիսի հրաշք գործելու: Ենձրեւ ցած բերել, նոցա մէջ մի նոյնպիսի պահեստ է, ինչպէս մեղանում անձրեւապահ անոթներ (զնտիկներ): Եթէ հարկաւոր է ձեզ ջաղը անձրեւ, այդ հեշտ բան է, որոշեցէք դորա զինը և ձեր խնդիրը կը կատարվի: Պիտոյ է միայն գնալ դրացի կախարդի մօտ, և եթէ դուք կ'ընկեք փոքր ի շտոյտ առա-

տաճեալն դէպ ի նա, այնուհետեւ այս պատուարժան մարդը կ'ընդունէ ձեր կամքին իւր բոլոր կախարդական հնարները, ապա կ'ուղարկէ ձեզ տուն սաստիկ և սաստիկ պատուէր տալով ձեզ ճանապարհին չիտել կամ յետ չնայել, այլ և խրատ տալով ձեզ, այնպէս վարվել, որ ինչ մարդ ևս կը հանդիպէր ձեզ ճանապարհում, անյայտ հետեւէր ձեզ մինչև ձեր տունը: Եթէ դուք խկուլթեամբ կ'աւարտէք նորա պատուէրները, կարող էք հաւատարմութիւն, որ երկնային աղբիւրները կ'բացուին ձեր դաշտերի վերայ... երբ և իցէ: Ինչ արժէ մի պատուական ամպ, խկապէս չէ յայտնի, բայց հաւատացած կացէք, որ Եւրոպայի մէջ նոյնպէս, ինչպէս Աֆրիկայում, կ'գտանուին մարդիկ որոնք պատրաստ կ'լինէին հատուցանել լաւ արծաթ այդպիսի թանգազին բարութեան համար: Վաֆֆրեան անձրեւագործ արուեստաւորը չէ թողում զիտութեանը և ոչ ամենափոքր չափով մոսնակից լինել իւր արհեստին: Բայց աւելի փորձառու և ուսեալ մարդիկ աշխատել են հասանել մի և նոյն նպատակին ճիշդ ուսումնական հնարների օգնականութեամբ: Մի քանի տարի յառաջ Լսպին Ամերիկայի միաւորած Վետութիւնների մէջ հրատարակեց այն մտածութիւնը թէ կարելի է յառաջացնել ամպ, վառելով մի մեծ կրակ և ստիպելով օդը վեր բարձրանալ ահագին սիւներով որ մօտ էին քարշելու մեծ քանակութիւն խոնաւ գորշիկների: Բայց մի իրողութիւն ըստ մասին հաստատումէ այս մտածութիւնը. ահագին մարդագետիկներ այրվելով, զոր օրինակ Նուիլիանայի մէջ, կամ թէ ահագին անտառներ կրակվելով, ինչպէս ահա Նոր-Շոտլանդիայում, յառաջացան առատ անձրեւներ: Սոյն իսկ հիման վերայ կարծումեն, որպէս թէ մեծամեծ պատերազմներ ներգործումեն անձրեւ. բայց Արագո Ֆրանսիայի գիտնականի գնողութիւնքը չեն հաստատում այս բանս: Այլ, մանուֆակտուրական քաղաքների մէջ եղած բարձր ծխահաններին կարելի է ընծայել մի առանձին յարմարութիւն յառաջացնելու մառախուղք, զոր օրինակ Մանչեստրումը Անգլիայի մէջ: Բովելը կարծումէ, թէ կարելի է պարհալու ծախել խոնաւ օդի շողջը, խկելով նորանից ելեքտրականութիւնը, և այս խորհրդով առաջարկումէ գործածել հաղորդեցուցիչ անոթներ որ օդաչու գունդերի միջնորդութեամբ հասանէին մինչև ամպերը: Որպէս հաստատութիւն իւր հայեացքին նա յառաջ է բերում Վիկտոր արած փորձերը Մանչեստրում. որ մի քանի անգամ կ'ըն-

քարական թղթավիշապներով¹⁾ թեթև ամպի տակ, անձրևի մանր կաթիլներ դուրս բերեց, երբ որ կայծերի հոսանքը տաքն ընդհատեց և կայծերը անհետացան։ Երբ ամպը անցավ, և ամպի մեջ տեղում։ Եւ հարկէ, եթէ Բոլշէյի տեսական հայեացքը ընդունենք, ապա հեշտ հաւանելի է, որ շոգիների նիւթքը կարելի էր պտուտակով ծակել իբրև տակառներ։ Եւ առ ախորժելի կլինեն տեղական երաշտութեան միջոցում որպէս մի գիտնական փորձ, յառաջացնել փոքրիկ զովացուցիչ ամպ, թէպէտ ոչ երկարատև։ Բայց նայելով սորա վերայ գործական աչքով, պիտոյ է ասել անկեղծութեամբ, որ այդ խաղը չարժէ ճրագ վառելու, եթէ անձրևից երկարականութիւնը բաժանելու համար պիտոյ էր մի ահագին հրդեհի ծուխ։ Միւս կողմից, թէև կարելի էր անձրև բերել ձեռնառութեամբ օդաչու գնդակներով բարձրացրած հաղորդեցուցիչ անոթների, այնու ամենայնիւ անյուսալի է, որ երկիրը ջրուէր բաւական տարածութեամբ և բաւական խոր։ —

Եւ այսպէս զննելով ջրերը, իբրև գլխաւոր շարժող պատճառ պտղաբերութեան, իբրև մի արմատական տարր, որ պահպանումէր բուսականութիւնը երկրագնդի վերայ, մէք հարցանում ենք մեզանից, արդեօք դէպ ի բարին չէ՞ր այս հեղանիւթի կանուխաւոր մատակարարութիւնը այնպէս կարգադրած, ինչպէս նա պիտի կայ։ Երկիրը վաղուց արդէն չորացած կլինէր և բոլոր գետերը կ'ցամաքէին, եթէ լինէր մի ամենափոքրիկ թերութիւն այս հրաշալի մեքենայի մէջ, որ աղբիւրների խորքից դուրս է հանում ջրերը, բարձրացնումէ նորան օդի մէջ և նորանով ջրումէ երկիրը ըստ հարկաւորութեան։ Եւրաքանչիւր տարի ամբողջ լճեր բարձրանալով դէպ ի օդը, մի հրաշալի ճշտութեամբ վայր են թափվում որոշեալ ժամանակին։ Եւ միւր միշտ աշխատումէ երկրի համար, ամպերը միջնորդ են ալիքների և արտերի մէջ։ Ուրպիսի քաղցր մոռածութիւնք զարթեցնում են հոգու մէջ այս օդային հրաշալի աւազանները։ Եւ դա, կարելի է ասել, աներևոյթ ձեռով ահագին շտեմարաններից ձոխացած, իւրեանց ճանապարհի վերայ

¹⁾ Ինչ մտքով է այս բառը գործածուած այս տեղը հեշտ է հասկանալ սորան ասում են ռուսերէն оумажный змѣй, ֆրանսիարէն cerf-volant, գերմաներէն Drache. Հայերէն տղաների լեզուով գրասէն։ Աւերեանը իւր գաղղ. Հայ բառարանի մէջ գնում է գլխաւոր խաղի արքայի թարգմանութիւնը ֆրանսիականի. մէք հետեցիք ռուս և գերմանական նշանակութեանը, որ աւելի յարմարաւոր է երևում մեզ։

ըմբռնումներ քամիները, թափումն իրանց բեռը երբեմն երկրագործի արտերի, երբեմն սարերի կողերի վերայ, գետերը և աղբիւրները սնուցանելու համար, ապա հեղանիւթի աւելորդը, որ չէր ընդունել երկիրը, նորից դիմումէ գէպի ովկիանոսը, ուստի դարձեալ դուրս է գալիս նա պտղագործելու երկրագունտը, անվաստակելի յառաջ տանելով իւր մշտնջենաւոր աշխատութիւնը: Այսպէս ևս ջերմութիւնը և ելքտրական կրակը որպէս գոլորշիք բարձրանումն երկրագնտի մակերևութից և տարածվումն օդի վերին շերտերի մէջ, հաւասարելով նոցա եղանակը միւս շերտերի հետ: Սորանից ոչ փոքր օգուտ բերումէ մեզ անձրևը, մաքրելով օդը, բաժանելով նորանից օտար խառնուրդները, փարատելով անմաքրուած թիւնը և աղատելով նոյն իսկ հողը անպիտան և վնասակար նիւթերից շատ: Այսպիսով նոյնպէս մոռանալ, որ այս օգտակար օդային երեւոյթը նշանաւոր արդիւնակատար է երկրաբանական յեղափոխութիւնների մէջ, փոփոխելով ովկիանոսի և երկրի մակերեւոյթը, և երկար միջոցներում կերպարանաւորիս աններելի նոյն իսկ կեղեցագատեանը երկրագնտի: Յիւրաւի, անձրևի քնքուշ կաթիլները կարող են ասուիլ կտրոց և գուր, որովք ժամանակի ձեռք փորումէ հովիտները, ճեղքումէ քարաժայռերը, պատառումէ որձաքարեայ տարերը և երբեմն խոնարհեցնումէ նոցա հպարտ կատարները:

Այսպէս անտես առնելով այն բոլոր անախորժութիւնքը, որ հասուցանումէ մեզ մոխրագոյն երկնակամարը, ցեխոտ ձանապարհները և փողոցները, չէ կարելի չիտստովանել, որ անձրևն է բնութեան առաւել հիմնալի և հոյակապ երեւոյթներից մինը: Անչպէս սրտաշարժ էր սուրբ Սվետինի, Սինչեստերեան եպիսկոպոսի ասածը, մահու մահճի մէջ 836 թուականին: «Անձ թաղեցէք, ասումէր նա, այնպիսի անելումուր անձրևի կաթիլները կարող էին ջրել եւ գերեզման»: Եպիսկոպոսի ցանկութեանը համեմատ, ամպերը հարիւր տարի ազատօրէն թափումէին իւրեանց արտասուքը նորա վերջին պատապարանի վերայ: Բայց այս ժամանակից յետոյ արեղանները մռնեցին փոխադրել այն սուրբ մարդու նշխարները եկեղեցու մէջ: Այս պատիւը, ինչպէս երևումէ, հաճոյ չէր եպիսկոպոսի հոգուն: Աթէ հաւատանք սուսնութեանը, եպիսկոպոսը գործ դրեց իւր հնարները, անգործ կացուցանելու այս բարեպաշտ դիտաւորութիւնը, և նորա մարմինը փոխադրելու ժամագրած օրին, որ էր յուլիսի 15, երկնքից թափվեցան այնպիսի

անձրեւային հեղեղներ, որ առ ժամանակ պէտք եղաւ յետ դնել արարողութիւնը: Գալոց առաւօտուն վերստին կամենումէին սկսանել գործը, բայց ամպերը դարձեալ սկսան գործել իւրեանց գործը: Եւրկիքի շտեմարանները բաց մնացին քառասուն օր և քառասուն գիշեր: Եւրկբայելու տեղիք չկար աւելի. ակնյայտնի կերպով Սուրբը հակառակ էր իւր նշխարների փոխադրիչուն դէպ ի այլ հանգստարան: Աւարդապետները հասկանալով այս բանը, հրաժարուեցան իւրեանց մտադրութիւնեց և թողեցին եպիսկոպոսը իւր ընտրած գերեզմանի մէջ:

(Te British Quarterly Review.—An Essay on the Causes of Rain and its phenomena, by G. A. Rowell. Oxford. 1859.—Revue Britannique.)

Մոսկվայի Համալսարանի աշակերտ,

Գրքերի և Տեղ Եռնանդան:

[illegible]

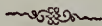
սում և ոչինչ ժամանակ կարող չէ կանոնաւոր քայլով յառաջադէմ լինել դպրոցի մէջ, եթէ հիմքը դրած չէ հաստարմատ կերպով, և վերին դասասաներում լրուցանել այն պակասորդը, որ մնացել էր սկզբնական կրթութենից, շատ դժուար և գրեթէ անկարելի է. ըստ որում ամենայն դասատուն ունի իւր յատուկ ուսանելիքը և չէ կարող պարագել պատրաստողական ուսմամբ այն տեղ, ուր նա պիտոյ է արդէն պատրաստած ճանապարհի վերայ յառաջ գնար: Ուրեմն տեղեկութիւն տալով մեր պատուելի Համազգիներին, որ մեր մասնաւոր զիսնական և գործական դպրոցի դուռները բաց են ընդունելու նոյնպէս երեխայք 8 ից մինչև 10 տարեկան, կարծումենք մեր դպրոցը աւելի օգտակար կացուցանել մեր սիրելի Հայերի զաւակներին, յանձն առնելով և նոցա սկզբնական դաստիարակութիւնը: Պուցէ ոմանց ծնողների սրտին մի փոքր ծանր կը լինէր իւրեանց զաւակները այնպիսի քնքուշ հասակում արձակել ծնողական տանից, բայց այդ ծնողներին կարող ենք յիշեցնել այսքան, որ նոցա զաւակները օտարութեան մէջ գտանելու են մի երկրորդ սիրով, սրտցաւութեամբ հոգաբարձու հայր, որ ինքը լինելով ընտանիքի և զաւակների տէր, կ'աշխատէր ամենայն կերպով քաղցրացնել նոցա կեանքը:

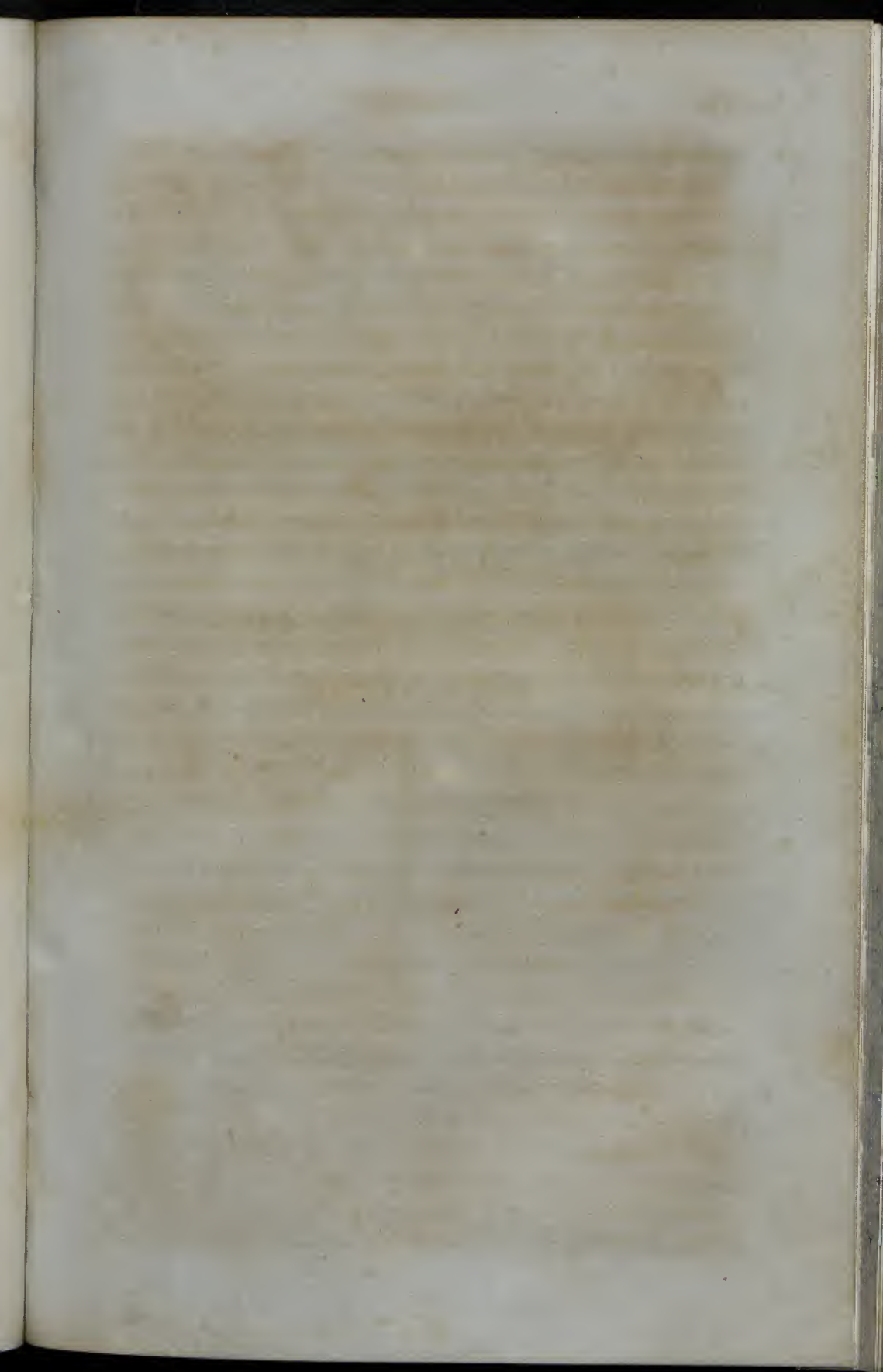
Եյս յաւելուածը քաղցր վստահութեամբ յանձնելով պատուելի Հայկական ծնողների ուշադրութեանը, մնումենք միշտ նոցա զաւակների օգտին պատրաստական սպասաւոր,

Ս. Նաշրեանց:

22 ին Մայիսի 1861 թուականի.

ՄՈՍԿՎԱ.

1. Հիստորիայը օրագիրը ամիս ամիս դուրս գալով, պարունակելու է իւր մէջ ճառեր ընդհանուր Երկրագիտութեան, ընդհանուր Պատմութեան և Աշխարհագրութեան, այլև մասնաւորապէս Հայրենական պատմութեան և աշխարհագրութեան վերայ:
2. Բնագիտական ճառեր, այսինքն բնութեան օրէնքների և դոցա զործողութեան վերայ մարդու օգտի համար, ճառեր զանազան ֆիզիքական յայտնագործութենների, հասարակասւոս Աստղաբաշխութեան, Գիմիայի, Հանքաբանութեան և Ֆիզիօլօգիայի վերայ, այլև բանախօսութիւն տունների, զիտութեան արժանի բոյսերի, նոցա տնկարկութեան և օգտի վերայ, վերջապէս կենցաղօգուտ գիւտերի և յայտնագործութենների մասին:
3. Բարոյական, գեղեցիկ բանասիրական ճառեր, առաւել ընտիր մտածութիւնք և զգացողութիւնք թէ ոտանաւոր և թէ արձակ ոճով: Թարգմանութիւնք հին հայկական, և հին ու նոր եւրոպական մատենագրութեանից, այլև Արիտիկայք (ուսումնական քննութիւնք) նորատիպ հայերէն գրուածների վերայ:

Յանկացողքը ստանալ այս օրագիրը կարող են հասուցանել իւրեանց խնդիրը կամ
 Էդդակի Հրատարակողին Մոսկվայի մէջ այսպէս. въ Редакцію Армянскаго Журнала
 «Съверное Сіліе», въ Москвѣ, на Черногрязкѣ, въ домѣ Статскаго Совѣтника
 С. Назарьянца. կամ թէ Մոսկվայի նամակատանը այսպիսի հասցեով. въ Газетную
 Экспедицію Московскаго Почтамта.

Տարեկան 12 տետրակների գինը է 8 մանէթ Մոսկվայի մէջ, բայց
 ուրիշ քաղաքների համար 9 $\frac{1}{2}$ մանէթ: